

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Rezi Elek Brassai Sámuel emlékének ápolása	135
Lovas Borbála A búcsúzás diszkrét bája. Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben.....	153
Szatmári Áron Isten, angyal, krisztus. Változatok a 8. zsoltárra.....	170
Szigeti Molnár Dávid Szentmártoni Bodó János <i>Dialogismus</i> ának (RMK I 1333) nyomában. Az elveszett nyomtatvány szegedi töredékmásolatáról.....	188

MŰHELY

Ács Pál Túri Tamás laudációja	198
--	-----

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Ledán M. István Show helyett só!	201
Ledán M. István Haragszom mindhalálíg?.....	206
Vagyas Attila Isten országában való lét	212

Koppándi Botond Péter Keressük a P-faktort.....	217
--	-----

KÖNYVSZEMLE

Gaal György: KELEMEN Lajos: <i>Napló. I. (1890–1920)</i> , sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 871 p.	223
--	-----

Halottunk

Bencző Dénes	233
--------------------	-----

Kivonatok	234
-----------------	-----

TANULMÁNYOK

Rezi Elek¹

Brassai Sámuel emlékének ápolása²

Tanulmányom célja összegyűjteni és közkinccsé tenni Erdélyben és Magyarországon a polihisztorként ismert Brassai Sámuellel kapcsolatos tárgyi, valamint az emléket őrző más örökséget. Vizsgálódási területem nagyon széles körű, amely azt tükrözi, hogy Brassai Sámuel emléke, esetenként kultusza élénken élt és napjainkban is él az utókor emlékezetében.³

Brassai Sámuel fennmaradt személyes tárgyai

Brassai Sámuel csellója

Brassai Sámuel csellója – fatokjával (tartójával) együtt – drága értéként, relikviaként a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található. Boros György Brassai Sámuel életéről és munkásságáról írt munkájában említi, hogy Brassai otthonában „a zongora mellett állott kitűnő gordonkája.”⁴ Brassai halála után ez a „kitűnő gordonka” a Kolozsvári Unitárius Kollégium tulajdonába került, majd a kollégium államosítása után az unitárius egyház vette gondjába és őrizte napjainkig.

¹ REZI Elek (1954) a KPTI rektorhelyettese, a Rendszeres Teológiai Tanszék professzora. Doktori címét a KPTI-ben szerezte 1990-ben. Unitárius szakirányon oktatott tárgyai: unitárius hittan, unitárius etika, modern filozófiatörténet, szociáletika, vallásfilozófia, felekezetismeret. Elérhetősége: rezielek@proteo.hu.

² A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Scientiorum et Artium ösztöndíjprogram támogatásával készült.

³ A Brassai Sámuelről fennmaradt festmények, fényképek, portrék, valamint festmény- és fénykép-reprodukciók felkutatása, azonosítása és értékelése külön kutatói munkát és tanulmányt érdemel.

⁴ BOROS György, *Brassai Sámuel élete* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1927), 300.

A cselló történetével kapcsolatosan a felújítási munkálatok során jutottunk újabb ismeretekhez. A restaurálást az erdélyi származású, Bécsben élő Márkus-Barbarossa János hangszerkészítő és -restaurátor 2006–2008 között végezte el a kolozsvári hangszerjavító műhelyében.⁵ A restaurátor megfigyelései szerint „a mai viszonylatban is teljes értékű és hivatásos zenész számára készült hangszerről beszélünk, minden jel és minden nyom – értem ezalatt a kopási nyomokat – kizárólag profi használatra vall. Azon ritka esettel állunk szemben, amikor az eredeti címkéjéből pontosan tudjuk, hogy ezt a hangszeret Christian Neubauer, magyarosított nevén Neubauer Kerestély készítette Budán, 1835-ben.”⁶ A restaurátor azt is elmondta, hogy „a hangszeren majdnem kizárólag egy személy játszott... Brassai ezt a kiváló hangszeret valószínűleg valamelyik bőkezű pártfogójától kaphatta ajándékba. Ez persze csak feltételezés. A csellón látszanak egy 40–50 éves profi játék nyomai, vagyis hogy ugyanabban a tartásban egy kiforrott technikával játszottak rajta.”⁷

Az 1835-ben gyártott cselló a harmadik legrégebbi ilyen hangszer a magyar nyelvterületen. Lakatos István zenetörténész Brassai csellójával kapcsolatos értékelése során hangsúlyozta, hogy „ez a hangszer jó nevű magyar hangszerkészítők egyik legszebb műve.”⁸

Megemlítem, hogy a cselló felújítását a kolozsvári reneszánsz hagyományokat ápoló Amaryllis Társaság kezdeményezte. A cselló „életre keltésének” a gondolata László Bakk Anikótól, erdélyi zenei szakírótól (zene- és táncpedagógus, rendezvényszervező) származott, aki Molnár Lehel levéltáros közreműködésével

⁵ VÍG Emese, „Barbarossa, a bolygó erdélyi”, *Maszol*, 2016. december 17., <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/74110-barbarossa-a-bolygo-erdelyi>, megnyitva: 2017. október 12.

⁶ LÁSZLÓ BAKK Anikó, „És a cselló életre kelt”, *Művelődés* LXVI, 6. szám (2013): 7., <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1385>, megnyitva: 2018. január 20.

⁷ NÉVTELEN, „Brassai csellója”, *Fotótanú*, 2009. július 28., megnyitva: <http://fototanu.blogspot.ro/2009/07/brassai-cselloja.html>

⁸ LAKATOS István, „Brassai Sámuel és a muzsika 1”, *Keresztény Magvető* 73, 3. sz. (1941): 135–146., Uő, „Brassai Sámuel és a muzsika 2”, *Keresztény Magvető* 73, 4–5. sz. (1941): 196–211., Uő, „Brassai Sámuel és a muzsika 3”, *Keresztény Magvető* 73, 6. sz. (1941): 263–271., Uő, „Brassai Sámuel és a muzsika”, *Keresztény Magvető* 74, 1. sz. (1942): 34–41, Uő, „Brassai Sámuel és a muzsika”, *Keresztény Magvető* 74, 3. sz. (1942): 143–150., Uő, „Brassai Sámuel és a muzsika”, *Keresztény Magvető* 74, 6. sz. (1942): 260–264., Uő, „Brassai Sámuel és a muzsika. Befejező közlemény”, *Keresztény Magvető* 75, 1. sz. (1943): 29–34., LAKATOS István, „Brassai Sámuel és a muzsika” in *Brassai Sámuel emlékezete, Tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról*, szerk. GAZDA István (Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesülete, 1997), 147–152.

az Amaryllis Társaság vezetőségének a figyelmébe ajánlotta a cselló restaurálását. Az Amaryllis Társaság az ajánlatot elfogadta, és kérésére a cselló felújítását a Magyar Unitárius Egyház elnöksége jóváhagyta. A kivitelezés a Historia Viva – Élő Történelem projekt keretében valósult meg. A felújított hangszeret először Kostyák Előd gordonkaművész szólaltatta meg a kolozsvári belvárosi unitárius templomban a 2009. évi kolozsvári XVIII. Mátyás-napok rendezvénysorozat záró mozzanataként.⁹

Az egyház a felújított hangszeret közhasznú célok szolgálatába tervezte állítani, ezért 2010 márciusában a felújítási projektet lebonyolító Amaryllis Társasággal együtt pályázatot írt ki, hogy e csodálatos örökséget három évre egy tehetséges csellósna adják használatba. A pályázatot 2010. március 10-én Kostyák Előd kolozsvári gordonkaművész nyerte meg.¹⁰

László Bakk Anikó szerint: „Azóta szól zengő hangján mindnyájunk gyönyörűségére a Brassai Sámuel emlékét is magán viselő, rendkívüli kultúrérték – az életre kelt cselló.”¹¹ A Samunak elnevezett és „életre keltett” cselló a felújításnak és az unitárius egyház nyitottságának köszönhetően napjainkban új életét éli.¹²

A Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsa adományának köszönhetően a régi hangszereteket lecserélték egy 400 eurós modern tokra. Ennek következtében a cselló fatokja muzeális tárgy lett.

Brassai Sámuel íróasztala

Brassai Sámuel íróasztala nagyon szépen és gondosan felújítva a János Zsigmond Unitárius Kollégium igazgatói irodájában található. Brassai Sámuel halála után a hárompolcos íróasztal a Kolozsvári Unitárius Kollégium tulajdonába került, amely fennállásáig hűségesen őrizte. Boros György munkájában így nyilatkozott: „Az íróasztal az unitárius kollégium egyik becses emléke a többi relikvi-

⁹ Kostyák Előd gordonkaművész játékát Márkó László YouTube-csatornáján lehet meghallgatni: *Kostyák Előd Brassai Sámuel csellóján játszik a kolozsvári unitárius templomban*, https://www.youtube.com/watch?v=_pTp580B5KQ, megnyitva: 2018. június 20.

¹⁰ Kostyák Előd gordonkaművész jelenleg a Kolozsvári Magyar Opera zenekarának és a Kolozsvári Nemzeti Román Opera zenekarának szólócsellistája. Ld.: ZSIZSMANN Erika, „Zenészek, akiket összekapcsol a több mint 180 éves »Brassai-gordonka«”, *Maszol*, 2018. február 28., <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/92953-zeneszek-akiket-osszekapcsol-a-tobb-mint-180-eves-brassai-gordonka>, megnyitva: 2018. október 12.

¹¹ LÁSZLÓ BAKK, „És a cselló...”

¹² NÉVTELEN, „Megerszól Brassai csellója”, *Háromszék*, 2015. március 10., 3., https://www.3szek.ro/load/cikk/78647/megerszol_brassai_samuel_cselloja_unnepi_koncert_a_georgius_es_a_csiki_kamarazenekarokkal, megnyitva: 2019. június 25.

ával együtt.”¹³A kollégium államosítása és megszüntetése után az íróasztal az egyház tulajdonába került. Az egyház az 1993-ban újjáalakult Unitárius Kollégium igazgatói irodájában helyezte el. Popa Márta, a János Zsigmond Unitárius Kollégium jelenlegi igazgatója szerint „Brassai íróasztala az igazgatói iroda dísze”.

Brassai Sámuel zongorája

Fitz József művelődéstörténész Brassai Sámuelről írt monográfiájában szemléletesen írt Brassainak a zongora iránti rajongásáról: „Kitartó szorgalmára jellemző, hogyan tanult meg zongorázni. Thoroczkayék zenetanára, Weisz csak pár hónapig oktatta. A többit elmondta Brassai maga: »Úgy tanultam meg zongorázni, hogy az asztalomra felrajzoltam a zongora klaviatúráját s a kotta után kikopogtattam a zenedarabot. Ekként zenét tanultam zene nélkül. De mikor aztán egy zongora közelébe jutottam, igazi dühvel vettem magamat rá s játszottam rögtön a rég betanult darabokat, Istenem, hogy örültem ilyenkor, hogy hangzott fülemben a zene.«”¹⁴

Lakatos Sándor zenetörténész Brassai zongorájával kapcsolatosan megjegyezte: „Öreg koráig szorgalmasan zongorázott, és akkor is csak azért hagyta abba, mert ujjai már erősen reszkettek. Remek angol szerkezetű zongorája volt, szobájának legnagyobb dísze, amelyen halomszámra álltak a hangjegyek, közöttük a legfrissebben megjelent művek is.”¹⁵

Boros György monográfiájában egy történettel utalt Brassai Sámuel zongorájára. 1868. október 4-én gróf Bethlen Pálné meg akarta látogatni Brassait, de nem találta otthon. Sajnálattal ezt jegyezte meg: „de igen nagyon sajnáltam, hogy a háziurat nem találtam otthon, a zongora zárva és Beethoven adaggióját el nem játszhattuk. Ez, tehát jobb időre marad.”¹⁶

Brassai Sámuel „remek angol szerkezetű” zongoráját a történelem vihara nagyon megtépázta. Alulírott teológus éveim alatt (1974–1978) a zongorát még láttam, amely az akkori unitárius teológiai bentlakás nagytanulójának egyik sarkában volt elhagyatott, elég gyenge állapotban. Nem tudok magyarázatot adni eme gondatlanságra. Napjainkban a János Zsigmond Unitárius Kollégium épületében található unitárius bentlakás folyosójának egyik szegletében „pihen” nagyon rossz, de talán még megjavítható állapotban.

¹³ BOROS, *Brassai Sámuel élete...*, 300.

¹⁴ FITZ József, *Brassai Sámuel: Monográfia* (Budapest: Németh Kiadó, 1911), 28–29.

¹⁵ LAKATOS, „Brassai Sámuel és a muzsika”, *Keresztény Magvető* 74, 3. sz. (1942): 148.

¹⁶ BOROS, *Brassai Sámuel élete...*, 175.

Brassai Sámuel személyes tárgyai a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában Brassai Sámuelnek még a következő személyes tárgyait, relikviáit őrzik féltő gondoskodással: két pipa, négy pipaszár, amelyek közül egyik színes, egy pipatartó, egy pipaszurkáló, egy zöld hamutárca a közepén madármotívummal, egy dohányszelence, papírvágókés, sapka, üvegphár fadobozban. A tárgyak között találunk még egy, Brassainak ajándékozott ezüsttálcát, közepén felirattal: „Emlék Brassainak”, és egy kisebb fehér porcelántálcát, közepén négy gyermekmotívummal.

Nem véletlen, hogy több, a dohányzással kapcsolatos tárgy is fennmaradt, ugyanis Brassai szeretett dohányozni. Boros György így írt erről a szenvedélyéről: „Minden fajta pipája, csibukja¹⁷, nargiléja¹⁸ volt. Egész kis gyűjtemény. Legalább 25 darab... Különösen élvezte a csibukot, ha jó dohánya volt. Ez is inkább olyan időtöltő foglalkozás lehetett. Elévette a taplót, acélt és kovát. Kiütött és úgy gyűjtötte meg a dohányt.”¹⁹ Szivarra nagyon ritkán, csak vendégségben, étkezés után gyűjtött.

Brassai Sámuel csodálatos módon máig fennmaradt személyes tárgyaival kapcsolatosan megjegyzem, hogy az egykori Kolozsvári Unitárius Kollégium történelmi szertára őrzött Brassai Sámuel- és Bölöni Farkas Sándor-relikviákat.²⁰ Sajnos nem tudtam felkutatni a kollégiumi szertár leltárát, ezért nem tudom megállapítani azt, hogy a napjainkban fellelhető Brassai Sámuel-relikviák, és a 20. század elején említett relikviák között van-e összefüggés vagy éppen azonoság. Feltételezésem szerint a Brassai-relikviákat az Unitárius Kollégium államosítása után az egyház mentette meg. Ismeretlen személy a relikviákat a kollégiumi szertárból kimenekítette és az Egyházi Képviselő Tanács termének egyik asztalfiókjában rejtette el, azzal a meggyőződéssel, hogy ott a relikviák biztonságban lesznek. A relikviák az Egyházi Képviselő Tanács terméből a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárába kerültek, ahol ma is őrzik azokat.²¹

¹⁷ Hosszú szárú pipa, pipaszipóka, csutora. A csibuk kupak nélküli, ezért a pipázás alatt illatos dohányfüst szállt fel belőle. A Vámbéry-féle Schirasi dohányt kedvelte.

¹⁸ Nargilé jelentése vízipipa (arab szó).

¹⁹ BOROS, *Brassai Sámuel élete...*, 297.

²⁰ GÁL Kelemen, BENCZÉDI Gergely, GAAL György, *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007), 253.

²¹ A relikviák 2002-ben véletlenül kerültek elő az Egyházi Képviselő Tanács terméből. Az egyház leltározási bizottságának két tagja, Gáspár Mária és Rezi Éva találták meg a tárgyakat. A „felfedezést” azonnal jelentették Szabó Árpád püspöknek, aki megbízta Molnár

Természetesen felmerül a kérdés: Brassai Sámuel napjainkban is megtalálható személyes tárgyai hogyan vészelték át a háborúk pusztításait, a kommunista hatalom iskolaállamosításának megpróbáló, értékeket romboló időszakát, az állambiztonsági szervek zaklatásait? Válaszom az, hogy az értékeiket féltő, őrző, mentő elődöknek és Isten gondviselésének köszönhetően.

Brassai Sámuel széke

A Kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium Balázs Ferenc Oktatási Tanácsadó Központ egyik termében található Brassai széke,²² amelynek támláján réztáblára írva a következő felirat olvasható: „Dr. Brassai Sámuel hagyatékából”.

Brassai széke a Derzsi János egyházi jótévő által adományozott tárgyak (asztal, levéltári szám: U.P. 287, két kisebb támlás szék, kanapé) között fedezhető fel.²³ Adatok hiányában nem tudtam megállapítani azt, hogy mikor és hogyan került Brassai Sámuel széke Derszi János adománya közé, de az tény, hogy a tárgyakat a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában őrizték, és a János Zsigmond Unitárius Kollégium Balázs Ferenc Oktatási Tanácsadó Központjának a megalapítása után került a központ gondozásába.²⁴ Sajnos azt sem tudjuk, hogy mikor és ki helyezte el a réztáblát a szék támlájára.

Tény, hogy mind a Brassai széke, mind a Derszi János által adományozott tárgyak restaurálásra szorulnak, de addig is a Balázs Ferenc Oktatási Tanácsadó Központban megfelelő körülmények között őrzik.

Lehel levéltárost, hogy a relikviákat a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában helyezze el.

²² Brassai Sámuel székére Kovács Sándor unitárius egyháztörténész, teológiai tanár hívta fel a figyelmemet.

²³ Derszi János (1831–1890) egyházi jótévő, a Marosi Unitárius Egyházkör felügyelő gondnoka volt. Végrendeletében vagyont iskolai, egyházi célokra, valamint a marosvásárhelyi unitárius egyházközség megsegítésére hagyta. Életére és munkásságára vonatkozóan ajánljuk: *Derszi János emléke. 1830–1890* (Kolozsvár, Unitáriusok Egyházi Képviselő Tanácsa, 1893). Az előszót Ferencz József püspök írta, több szerző munkája; „Derzsi János emléke Maros-Vásárhelyt”, *Unitárius Közlöny* 6, 6. sz. (1893): 89–91.

²⁴ A János Zsigmond Unitárius Kollégium Balázs Ferenc Oktatási Tanácsadó Központját 2005-ben alapították Baka Judit és Fülöp Mária tanítók közreműködésével.

Brassai Sámuel-hagyatékok a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégiumban

Fizikai kísérleti eszközeinek hagyatéka

Brassai Sámuel máig fennmaradt fizikai kísérleti eszközeit a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium Körmöczi János fizikus nevét viselő fizika-múzeumában őrzik. A fennmaradt 36 darab fizikai kísérleti eszköz Brassai Sámuel személyes vásárlása, beszerzése, adományozása által került a kollégium használatába. A fennmaradt fizikai kísérleti eszközök figyelemre méltó száma azt igazolja, hogy Brassai a szemléltető oktatás híve volt, és úgy vélte, hogy a fizika helyes tanítása csak kísérleti alapon lehetséges, ehhez pedig szemléltető eszközökre van szükség. Brassai ennek megvalósítása érdekében fontos feladatának tekintette a szemléltető, kísérleti eszközök beszerzését a kollégium számára.²⁵

Ásvány- és közethagyatéka

A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium Gelei József biológus nevét viselő biológiai múzeumában megközelítőleg hétszáz darab ásvány, kőzet van. Ezek között közel kétszáz darab Brassai Sámuel személyes gyűjtése, vásárlása, beszerzése, adományozása által került a kollégium használatába, amelyeket napjainkban is a biológiai múzeumban őriznek. Brassai az ásványtan (mineralógia) oktatásának a fontosságát az 1834-ben megjelent *Bevezetés a Világ', Föld' és státusuk ismeretére* című munkájában is kihangsúlyozta.²⁶ A kollégium biológiai múzeumának ásványtani részében Brassai hagyatékának rendezése és azonosítása sürgősen elvégzendő feladat.

Növénytani hagyatéka

Ugyancsak a János Zsigmond Unitárius Kollégium biológiai múzeumában, a növénytani részben őrzik Brassai Sámuel növénytani hagyatékát. A hagyaték szakszerű rendezése megoldásra vár.²⁷ Brassai nemcsak a kollégium növénytani gyűjteményét gyarapította, hanem különböző herbáriumok gazdagításában is segítséget nyújtott. Példa erre növényadománya Dorner József herbáriumának.²⁸

²⁵ Köszönöm Popa Márta igazgatónak, fizikatanárnak a szakszerű segítségét.

²⁶ BRASSAI Sámuel, „*Bevezetés a Világ', Föld' és státusuk ismeretére*” (Kolozsvár: A kiadás Tilsch és fia tulajdona, 1834), 52–61.

²⁷ Köszönöm Solymosi Zsolt aligazgató tájékoztatásait.

²⁸ BUNKE Zsuzsanna, „Dorner József herbárium”, *KITAIBELIA. Botanikai-Természetvédelmi folyóirat* IV, 1. sz. (1999): 116.

Brassai Sámuel megörökítő mellszobrok, domborművek

Mellszobrok

A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium előcsarnokában jobbról egy fehérmárvány-szoborfülke előtt Brassai Sámuel másfélszeres méretű érc mellszobra található.²⁹ A mellszobrot az unitárius kollégium új épületével és Berde Mózes mellszobrával egy időben, 1901-ben avatták fel. Felirata: „Dr. BRASSAI S. / 1800–1897”. A mellszobor bal oldalán a következő feliratot olvashatjuk: „Alakította // Veress Zoltánné // Kozma Erzs / 1901”.

A kolozsvári Házsongárdi temetőben, Brassai Sámuel síremlékén találjuk Brassai másfélszeres méretű bronz mellszobrát. Az impozáns síremléket Pákey Lajos kolozsvári építész tervezte, amely jól példázza Brassai szellemi nagyságát.³⁰

Közismert, hogy Brassai Sámuel 1897-ben Bölöni Farkas Sándor és Berde Mózes síremléke közé temették, de itt nem volt megfelelő hely az emlékmű felállítására. Ezért a város dízsírhelyet ajánlott fel, és a választás a temető legfelső pontjára esett, szemben a főúttal. Pákey Lajos síremléktervét az emlékbizottság 1910. január 27-i ülésén elfogadta. A síremlék háromlépcsős emelkedés alatti kriptából áll, fölötte kétméteres négyzetes kőtömb áll, a következő felirattal: „BRASSAI SÁMUEL / 1800–1897”.

Az emlékmű magassága 6,65 méter. Az oszlopok között talapzaton áll Brassai másfélszeres életnagyságú bronz mellszobra, melyet Veress Zoltánné Kozma Erzsí művész mintázott meg, és a Hungária öntödében kivitelezték. A szobor talapzatán a Brassairól elnevezett növény levélmintáját felhasználó, Knauer József műlakatos készítette vörösréz koszorú volt (már több évtizede ellopták). A szobor mögötti szienitlapra vésték e feliratot: „»A SZÁZZAL HALADÓNAK« A NEMZETI KEGYELET / 1910”.

Az emlékművet három oldalról görög stílusú díszkorlát határolja. A kriptát az Antonio Gurisatti cég építette, a kőfaragási munkálatokat Gerstenbrein Tamás cége végezte. A síremlékbizottság 1910. április 29-én kiemeltette Brassai érckoporsóját az eredeti sírhelyéről, és Boros György unitárius főjegyző imája

²⁹ A szakemberek szerint a szoborfülke carrarai márványból készült. In GÁL Kelemen, BENCZÉDI Gergely, GAAL György, *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből...*, 141; GAAL György, szerk., *A százéves Kollégium* (Kolozsvár: Brassai Sámuel Elméleti Líceum és az Unitárius Egyház, 2001), 22.

³⁰ *Brassai Sámuel síremléke. Átadási ünnepély 1910. október 2.* (Kolozsvár: Emlékbizottság, 1910), 11–19.; BOROS György, *Brassai Sámuel élete...*, 360–363.

mellett áthelyezték a síremlékebe. Az ünnepélyes felavatás 1910. október 2-án, vasárnap történt.³¹

Brassai Sámuel mellszobra a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium épületében, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárához vezető, első és második emelet közötti lépcsőfordulónál áll. A gipszből készült mell-szobor rögtönzött talapzaton van, felirata: „BRASSAI BÁCSI / 1797–1897”. A szobor jobb oldalán a szobrászművész neve³² és a készítés éve van felírva: „Szamosi Soós Vilmos. 1908”. Leltári száma: 1428.

Székykeresztúron Brassai Sámuel mellszobra a Berde Mózes Unitárius Gimnázium főbejáratánál, a lépcsők kezdeténél áll. A gipszből készült fehér alkotás hasonmása a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium előcsarnokában található mellszobornak. Felirata: „Dr. BRASSAI S. / 1800–1897”. Brassai mellszobrával szemben – akárcsak a kolozsvári kollégiumban – Berde Mózes mellszobra található. Lakatos Sándornak, a gimnázium vallástanárának a tájékoztatása alapján: „a mellszobor az 1914-es avatáskor már a helyén volt, Pákei [sic!] Lajos oda tervezte.”³³

A budapesti Nagy Ignác utcai Unitárius Egyházközség lelkészi irodájában, egy szekrény tetején szintén található egy Brassai Sámuel-mellszobor.³⁴ A gipszből készült mell-szobor felirata: „BRASSAI BÁCSI / 1797–1897”. A szobor jobb oldalán a szobrászművész neve olvasható: Szamosi Soós Vilmos.

Domborművek

A szegedi Panteon szobrászati alkotásai között szerepel Brassai Sámuel márvány domborműve is, 120 × 120 cm, a Déli árkádoknál található. A mell-szobor Istók János szobrászművész alkotása, 1930-ban készült.³⁵ Felirata: „Brassai Sámuel / 1800–1897”. A bal sarokban: „Istók J.”.

³¹ Brassai Sámuel síremléke. Átadási ünnepély 1910. október 2. ..., 11–19.; BOROS György, *Brassai Sámuel élete...*, 360–363.

³² Szamosi Soós Vilmos (1885–1972) kolozsvári származású szobrász, éremművész. Szamosi 1908-ban Brassai bácsi síremlékével Kolozsvár városának pályadíját nyerte el.

³³ LAKATOS Sándor elektronikus levele Rezi Elekhez, 2016. július 7.

³⁴ BÉRES-MUSZKA Iboyla levéltáros elektronikus levele Rezi Elekhez, 2016. március 24.

³⁵ A szegedi Nemzeti Emlékcsarnok a Dóm téren, a körbefutó árkádok alatt található. Az 1930. október 24-én alapított és azóta továbbfejlesztett Panteon szobrai és domborművei a magyar történelem, irodalom, művészet és tudomány kiváló alakjait ábrázolják. A Panteon létesítése gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter ötlete volt, így az 1926-ban elhunyt Stróbl Alajos szobrászművész hagyatékából az állam által 1929-ben megvásárolt 12 mell-szobrot Rerrich Béla helyezte el az árkádok alatt, és gondoskodott gyarapításukról. Ld.: „Szegedi Pantheon szobrászati alkotásai”, *Köztérkép*,

A kolozsvári Brassai Sámuel-líceum új épületében is áll egy dombormű, amelyet a 2012-es Brassai-hét megnyitóján megkoszorúztak.³⁶

Brassai Sámuel megörökítő portréplakettek, emlékérmek

Portréplakettek

Gergely István több portréplakettet is készített Brassai Sámuelről.³⁷ Ezek közül a teljesség igénye nélkül megemlíjtük:

- A János Zsigmond Unitárius Kollégium első emeleti fölépcsőjével szemben, a Dávid Ferenc imaterem bejáratától jobbra, a falon elhelyezett plakettet, amely 1997-ben az iskola alapításának 440., Brassai Sámuel születésének 200., illetve halálának 100. évfordulója alkalmából készült (kör alakú éremforma). A félköríves felirat a következő: „1797 BRASSAI SÁMUEL 1897”. Mérete: 40 × 40 cm.

- A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Bethlen Gábor termének falán elhelyezett plakettet, amelynek félköríves felirata a következő: „1797 BRASSAI SÁMUEL 1897”. Mérete: 30 × 30 cm

- A kolozsvári Báthory István Elméleti Líceum dísztermének falát díszítő plakettet, amelynek félköríves felirata a következő: „1797 BRASSAI SÁMUEL 1897”. Mérete: 30 × 30 cm.

- Brassai Sámuel szülőháza falán, Torockószentgyörgyön gipszből készült Gergely István-féle portréplakett található, amelyet a kolozsvári Brassai Sámuel-líceum diákjai helyeztek el, a Brassai Sámuel születésének a 200. évfordulója tiszteletére rendezett 1997-es Brassai-hét zárónapjain. Félköríves felirata: „1797 BRASSAI SÁMUEL 1897”.³⁸ A frissen elhelyezett portréplakettet a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Brassai Sámuel születé-

https://www.kozterkep.hu/t/119863/Szegedi_Pantheon_szobraszati_alkotasai.html, megnyitva: 2017. november 24.

³⁶ „Brassai-hét 2012”, Brassai Sámuel Elméleti Líceum, <http://brassai.ro/index.php/hu/foldal/115-brassai2012>, megnyitva: 2018. május 10.

³⁷ Gergely István (1939–2008) erdélyi képzőművész, szobrászművész. A *Művelődés* LXI. évf. 2008. márciusi számában több tanulmány méltatta Gergely István munkásságát: ORBÁN István, *A Pantheon-teremtő Gergely István*; JAKOBOVITS Miklós, *Gergely István emlékére*; NÉMETH Júlia, *Jelek a múltból a jövőnek. In memoriam Gergely István*.

³⁸ GAAL György könyvismertetője HANTZ-LÁM Irén könyvéről: „Torockó. Útikalauz. (Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1998)”, *Keresztény Magvető* 104, 3–4. sz. (1998): 315.

sének a 200. évfordulóján tartott közös konferencia egyik rendezvénye keretében megkoszorúzta.³⁹

- A tiszadonyi iskola falán kör alakú bronz portréplakett található. Felirata: „BRASSAI SÁMUEL / 1797 (BS portré) 1897 / POLIHISZTOR”. A portréplakett alatt faragott fa emléktáblát állítottak, amelynek felirata a következő: „1923. sz. BRASSAI SÁMUEL CSERKÉSZ CS. / TISZAADONY. 1991”.

Az emléktábla felirata alapján a bronz portréplakettet a tiszadonyi 1923. Számú Brassai Sámuel Cserkészcsapat tagjai helyezték el az iskola (rég) falára, 1991-ben, Brassai Sámuel iránti tiszteletük jeleként.⁴⁰

Emlékérem

A Kelet-Magyarországi Szabadelvű Protestáns Kör 1997-ben bronz emlékérmeket bocsátott ki Brassai Sámuel születésének 200. és halálának 100. évfordulóján.⁴¹

Brassai Sámuel-emléktáblák

- Brassai Sámuel szülőházának, a torockószentgyörgyi unitárius lelkészi lakás falán kő emléktábla van. Az emléktábla szövege: „E HÁZBAN 1797. JÚNIUS 15-ÉN SZÜLETETT DR. BRASSAI SÁMUEL / E kőlappal a tudósok öregének emlékét nemzeti / Kegyelettel örökíti e község közönsége 1897. évben.”

- A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Rektori Hivatala folyosójának falán, a rektorokat bemutató emléktábla-sorozat egyik darabján találjuk Brassai Sámuel nevét is, aki az 1879–1880-as tanévben volt a mai egyetem elődjének, a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemnek a rektora (Rector Magnificus).⁴²

³⁹ A konferenciát 1997. május 22–23. napjain tartották *A nyelvész Brassai élő öröksége* témakörben. In *A nyelvész Brassai öröksége*, szerk. PÉNTEK János, Erdélyi Tudományos Füzetek 256 (Kolozsvár: EME, 1997), 5.

⁴⁰ FELHŐS Szabolcs elektronikus levele Rezi Elekhez. 2016. június 3., valamint 2016. július 31. Köszönetemet nyilvánítom Felhős Szabolcsnak az értékes tájékoztatásaiért.

⁴¹ FELHŐS Szabolcs elektronikus levele REZI Elekhez. 2016. június 3.

⁴² GAAL György, *Brassai Sámuel és a Kolozsvári Egyetem*, in *A nyelvész Brassai élő öröksége*, Erdélyi Tudományos Füzetek 256. szám (Kolozsvár: 1997): 38–49; BOROS György, *Brassai Sámuel élete...*, 227.

Brassai Sámuel-kopjafa

Brassai Sámuelnek kopjafát a tiszadonyi 1923. számú cserkészcsapat állított 1993. augusztus 8-án a gödöllői Szent Jakab-erdőben, a Magyar Cserkészszövetség Gödöllői Emléktáborában.⁴³ A kopjafa szövege: „1923. sz. BRASSAI SÁMUEL cs. cs. Tiszadony”.

Brassai Sámuelről elnevezett iskolák

- A Kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceum, Kolozsvár, Románia, B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 7. (Kossuth Lajos vagy Bel-Magyar utca), 400105 Kolozsvár.⁴⁴

A középiskolával kapcsolatban a következőket kívánom pontosítani.⁴⁵ Az iskola az 1948. augusztus 3-i tanügyi reform következményeként jött létre az Unitárius Kollégium épületében. Az elindulásakor az 1-es Számú Magyar Fiú-Középiskola, 1954-től pedig a 7-es Számú Középiskola nevet kapta. Az iskola az Oktatásügyi Minisztériumtól kapott először engedélyt 1957-ben arra, hogy felvegye a Brassai Sámuel nevét. Az engedély nem sokáig tartott, ugyanis 1963-ban felsőbb parancs érkezett, amely megtiltotta a név használatát, sőt az iskola előcsarnokából Brassai Sámuel és Berde Mózes mellszobrát is el kellett távolítani. Az iskola 1970-ben államtanácsi határozattal visszakapta a Brassai Sámuel nevét azzal a meghagyással, hogy a líceum megnevezést kellett használnia.

A romániai 1989-es rendszerváltozást követően a líceum egy ideig még az Unitárius Kollégium épületében működött, de miután az unitárius egyház 1999 júniusában külön kormányrendelettel visszakapta az egész épület fölötti tulajdonjogát, és az 1993-ban újjászervezett Unitárius Kollégium fokozatosan fejlődött, létszáma növekedett, az iskola kiköltözése az épületből elkerülhetlenné kezdett válni. A líceumot 2011-ben átköltöztették az unitárius egyház által ajánlott régi egyházi iskolaépületbe. Tény az, hogy az iskola ápolta és ápolja Brassai Sámuel emlékét.

⁴³ FELHŐS Szabolcs, „A beregi unitárius szórvány története”, <http://www.unitarius.hu/Bereg/tortenet.htm>, megnyitva: 2017. június 9.

⁴⁴ Brassai Sámuel Elméleti Líceum, <http://www.brassai.ro/>, megnyitva: 2017. június 12.

⁴⁵ Az iskola történetének kiváló ismerője Gaal György, az iskola volt tanára, művelődéstörténész, aki könyveiben, tanulmányaiban alaposan foglalkozott az iskola múltjával és jelenével.

• A Debreceni Szakképzési Centrum Brassai Sámuel Gimnáziuma és Műszaki Szakgimnáziuma (Magyarország, 4029 Debrecen, Víztorony utca 3 szám). A Debreceni Egyetem (Műszaki Kar) Partneriskolája.⁴⁶ Az 1968-ban alapított ipari szakközépiskola 1993-ban vette fel Brassai Sámuel nevét. A névfelvétel indoklása: „Választásunk azért esett őrá, mert úgy éreztük, hogy az utolsó erdélyi polihisztor által teremtett értékek hosszútávon követhető célként tűzhetőek tanulóink elé, és pedagógiai elveinket is erősítik.”⁴⁷

• A Szerencsi Szakképzési Centrum Tiszaújvárosi Brassai Sámuel Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája (Magyarország, 3580 Tiszaújváros, Rózsa út 10. szám).⁴⁸ Az iskola profilja szakképzés, valamint felnőttoktatás egy második szakma megszerzése érdekében. Az iskola nagy előnye – az iskola honlapja alapján – az, hogy „a második szakma megszerzése a felnőttoktatás keretein belül életkortól függetlenül államilag finanszírozott”⁴⁹

Az iskolában folyó minőségi oktatást tükrözi az a tény, hogy az iskola 2015-ben Pro Progressio díjat kapott. A díjat azoknak az iskoláknak adják, amelyek kiemelkedően teljesítenek a műszaki és természettudományos képzések terén.⁵⁰

Brassai Sámuelről elnevezett egyesületek, társaságok

• Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület. Az egyesület 1921-ben jött létre az unitárius ifjúság nevelésére, valláserkölcsei élete alapjának megszilárdítására, a szegény sorsú ifjak megsegítésére. 1950-ben a kommunista hatalom megszüntette. Iratanyaga hiányosan maradt fenn, de a napjainkban az évek szerint elrendezett és beszámozott anyag betekintést enged az egyesület tevékenységébe, jótékony célú rendezvényeinek szervezésébe.⁵¹

⁴⁶ Debreceni Szakképzési Centrum Brassai Sámuel Műszaki Szakgimnáziuma, <https://www.dszcbrassai.hu>, megnyitva: 2018. július 27.

⁴⁷ „Múltunk és örökségünk. Az iskola története”, <https://www.dszcbrassai.hu/informaciok/az-iskola-tortenete>, megnyitva: 2018. január 12.

⁴⁸ Szerencsi Szakképzési Centrum Tiszaújvárosi Brassai Sámuel Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája, <http://brassai-tiszaujvaros.hu/>, megnyitva: 2017. június 12.

⁴⁹ Szerencsi Szakképzési Centrum Tiszaújvárosi Brassai Sámuel Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája, <http://brassai-tiszaujvaros.hu/figyelem-gepgyartastechnologiai-technikus-oktatas-indul/>, megnyitva: 2017. június 12.

⁵⁰ *Pro Progressio díjban részesültünk*, <http://brassai-tiszaujvaros.hu/category/elismeres/>, megnyitva: 2017. június 12.

⁵¹ *Egyházi Társadalmi Egyesületek Tartalomjegyzék* (publikálta a Magyar Unitárius Egyház Levéltára), <http://www.unitar.hu/level/III.pdf>, megnyitva: 2017. július 15.

• A tisztaadonyi 1923. Számú Brassai Sámuel Cserkészcsapat.⁵² A beregi térség első cserkészcsapata 1990-ben alakult Tisztaadonyban. A cserkészcsapat 1991. május 25-én tartott ünnepsége keretében vette fel Brassai Sámuel nevét.⁵³ A cserkészcsapat Brassai Sámuel nevét hirdető csapatzászlót is készített.⁵⁴

• A kolozsvári Pro Brassai Sámuel Egyesület célja: a kultúra, a tudomány, oktatás, kutatás, ismeretterjesztés elősegítése. Az egyesület a kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceum működését támogatja. Az alapítvány által támogatott fontosabb tevékenységek: az iskolában tartott megyei és országos versenyek szervezése, a jutalomkönyvek biztosítása, a diákok szociális támogatása, a Brassai-hét anyagi támogatása, a Bogánacs néptáncegyüttes tevékenységének megsegítése, tantermek kifestése, a Brassai-évkönyv nyomdaköltségeinek megtérítése, a hagyományörző táborok szervezése.⁵⁵

• A kolozsvári Brassai vonósnégyes. Brassai Sámuel szerteágazó hangversenyszervezői és zenekritikusi munkásságának a tiszteletére vette fel a Brassai nevet a Kolozsvári Állami Opera vonósnégyese. A Brassai vonósnégyes tagjai az erdélyi vonósiskola jeles képviselői: Barabás Sándor (hegedű), Balogh András (hegedű), Botár András (brácsa), Kostyák Előd (cselló). Brassai Sámuel szelleméhez abban is kötődik az együttes, hogy Kostyák Előd gordonka- és csellóművész Brassai Sámuel egykori csellóján játszik. A Brassai vonósnégyes kiváló hangversenyeket szervez. 2016-ban előadták Bartók II. vonósnégyesét a 7. Kolozsvári Magyar Napokon, a hangversenyt a közelmúltban elkövetett emberiség elleni bűntettek áldozatainak emlékére ajánlották fel.⁵⁶

• A Báthory–Brassai-konferenciasorozat nemzetközi tudományos rendezvény. A szervezők a Kárpát-medencét egységes gazdasági, oktatási, kulturális és tudományos térnek tekintve törekszenek a nemzeti erőforrások integrálására. Céljuk továbbá a Kárpát-medencei magyar versenyképesség és annak minden összetevője erősítése, beleértve az elméleti és gyakorlati gazdasági, pénzügyi, technológiai, tudományos, oktatási, történelmi, nemzet- és közbiztonsági, jogi,

⁵² Uo.

⁵³ FELHŐS Szabolcs elektronikus levele REZI Elekhez, 2016. június 3. Tisztaadony község Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Városnaményi járásban van.

⁵⁴ FELHŐS Szabolcs, „Cserkészélet Beregben”, *Unitárius Élet* XLVII, 6. sz. (1994): 13. Fényképek láthatók a tisztaadonyi emléktáblával és a Brassai-csapatzászlóval.

⁵⁵ A Pro Brassai Sámuel Egyesület honlapja: <http://www.civilek.hu/civil-szervezetek/pro-brassai-samuel-egyesulet/>, megnyitva: 2017. november 18.

⁵⁶ „A kolozsvári Brassai vonósnégyes”, Kolozsvári Magyar Napok, <http://www.magynapok.ro/hu/events/event/a-kolozsvari-brassai-vonosnegyes-hangversenye/>, megnyitva: 2017. november 18.

társadalmi, egészségügyi, hitéleti, művészeti, etikai és nem utolsósorban nemzettudati és nemzetstratégiai tényezőket. A nemzeti összetartozás és egymásra utaltság tudatának elmélyítését és a magyar nemzeti közösségek integrációjának előmozdítása szorgalmazták.⁵⁷

A rendezvényt sorozat 2009-ben született, számos konferencián szerzett tapasztalat alapján.

Brassai Sámuelről elnevezett utcák

- Magyarország: Brassai Sámuel utca, Budapest, Németvölgyi város, XII. kerület, irányítószáma 1126.
- Románia: Brassai Sámuel utca, Kolozsvár, irányítószáma 400104.

Brassai Sámuel portréja könyvek borítóján, havilap címlapján

Könyvek

• *Az utolsó erdélyi polihisztor. Mikó Imre könyve Brassai Sámuelről.* Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1971. 372 oldal. (A borítón Brassai Sámuel díszes széken ül egy asztal mellett.)

• Nyíredy Szabolcs: *BRASSAI SÁMUEL (1797–1897) emlékezete.* A Dávid Ferenc Egyetel által szervezett emlékkonferencia anyaga. Budapest: Heltai Gáspár Kft., 1997. (A borítón Brassai Sámuel díszes széken ül egy asztal mellett, és Barabás Miklós Brassai-portréja látható 1845-ből.)

• *Brassai Sámuel emlékezete.* Tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról. Összeállította Gazda István. Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesülete, 1997. (Borítón a gondolkodó Brassai Sámuel.)⁵⁸

• Somai József: *Gazdaság és gazdaságtudományok BRASSAI SÁMUEL életművében.* Kolozsvár: Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2006. 256 oldal.

⁵⁷ A BBK honlapja: <http://www.bbk.alfanet.eu/>, megnyitva: 2017. június 12.

⁵⁸ A kötet az 1997. november 12-én Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia kongresszusi termében megrendezett Brassai Sámuel-emlékülés tiszteletére jelent meg, az Ezeréves Államiságunk Évfordulója Emlékbizottságának támogatásával.

Havilapok

A Magyar Unitárius Egyház által kiadott *Unitárius Közlöny* havilap címlapjának jobb felső sarkában Brassai Sámuel körbe foglalt portréja látható.⁵⁹

Brassai Sámuel arcképe levelezőlapon

A Kelet-Magyarországi Szabadelvű Protestáns Kör Brassai Sámuel portréját ábrázoló levelezőlapot adott ki Brassai Sámuel születésének 200. és halálának 100. évfordulóján.⁶⁰

Brassai Sámuelről elnevezett növény

Endlicher István László bécsi botanikus 1839-ben Ausztráliában növényt nevezett el Brassai Sámuelről. A növény neve: *Brassaia actinophylla*.⁶¹ Brassai Sámuel iránti tiszteletre vall az is, hogy a kolozsvári botanikus kertben, a mediterrán térség és Ausztrália növényvilágát bemutató üvegházban is megtalálható a Brassai Sámuelről elnevezett növény.⁶²

Díjak, rendezvények Brassai Sámuel emlékére

• A kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceum különböző rendezvényekkel, kitüntetésekkel tartotta és tartja fenn a névadója emlékét, mint például: Brassai-hét, Brassai-díj, Brassai-kupa stb. A líceum végzőseinek tablóin is láthatunk Brassai-portrét, például az 1974-ben végzettek tablóján. Figyelemre méltó az is, hogy a líceum évente kiadja a Brassai-évkönyvet.

• A Debreceni Brassai Sámuel Gimnázium és Műszaki Szakközépiskola Jövőjéért Alapítvány és a Brassai Galéria Kuratóriuma Brassai Sámuel Művészeti

⁵⁹ Az *Unitárius Közlöny* Erdély egyik legrégebbi egyházi lapja. Alapítási éve 1888. Első főszerkesztője Boros György volt. A lap célja a vallásos és erkölcsös élet ébresztgetése. Megjelent számai az Elektronikus Periodika Adatbázis Archívumban olvashatóak: <http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=2175>, megnyitva: 2018. november 10.

⁶⁰ FELHŐS Szabolcs elektronikus levele Rezi Elekhez, 2016. június 3.

⁶¹ Endlicher István László (1804–1849) bécsi botanikus, történetkutató, filológus. Kora egyik legnagyobb botanikusának tartják. Ld.: Szinyei József, *Magyar írók élete és munkái*, II. kötet (Budapest: Hornyánszky József Könyvkereskedése, 1893), 1294–1299; P., „Dr. Brassai Sámuel 40 éves jubileuma”, *Keresztény Magvető* 14, 4. sz. (1879): 265.

⁶² JABLONOVSKI Elemér, „A kolozsvári botanikus kert”, *Erdélyi Gyopár* 5, 2. sz. (1995), <http://www.erdelyigyopar.ro/1995-2/263-a-kolozsvari-botanikus-kert.html>, megnyitva: 2018. január 12.

Díjat adományoz az iskolát és a galériát pártoló személyeknek. A díj egy oklevélből és a Brassai Sámuel portréját ábrázoló plakettből áll. Az oklevelet az iskola igazgatója és a galéria vezetője, valamint az alapítvány elnöke írják alá. A fából készült, kör alakú plakett közepén négyszögletes vörösrézből készült Brassai Sámuel-portré látható, amely alatt zöld bársony található. A Brassai-portré bal sarkában KJ monogram van, amely Komizsár János festőművész nevére utal.⁶³

- A Debreceni Brassai Sámuel Gimnázium és Műszaki Szakközépiskola Brassai-díjat is adományoz az iskolához kötődő neves személyiségeknek vagy intézményeknek, például a National Instruments mérés-technika, vezérlés és automatizálás területén vezető multinacionális vállalatnak (2013. november 25.).⁶⁴

- A Debreceni Brassai Sámuel Gimnázium és Műszaki Szakközépiskola évi programjában szintén szerepel a Brassai-hét és a Brassai-napok. A Brassai-napokon a kolozsvári Brassai Sámuel-testvériskola diákjainak és tanárainak egy csoportja is részt vesz.

- 2000-ben a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete megalapította a Brassai Sámuel-díjat, az alkalmazott nyelvészet területén elért kiváló teljesítmények elismerésére. A díjazott az adományozást igazoló oklevelet és plakettet kap. A plakett kerek, ezüsből készült, átmérője 70, vastagsága 6 mm. A plakett egyoldalas: Brassai Sámuel arcképe mellett nevét, születésének és halálának évszámát tartalmazza. Tervezője Lugossy László szobrászművész. Kivitelezője Halmágyi Róbert ötvös.⁶⁵

- A János Zsigmond Unitárius Kollégium 2016-ban alapította a Brassai-díjat, amelyet az ének és a zene területén legjobban tevékenykedő diákok kapják.

A torockószentgyörgyi Brassai-kultúrotthon

A torockószentgyörgyi, Brassai Sámuel nevét viselő kultúrházat 1927. június 26-án avatták fel. Az avatóbeszédet Borbély István kollégiumi tanár, igazgató mondta. A szónok a következő szavakkal zárta ünnepi beszédét: „Legyen e ház róla elnevezve. Ihlesse meg e községnek népét s e kultúrháznak minden munkását az ő halhatatlan szelleme. Legyen szent és törhetetlen a torockószentgyörgyi

⁶³ Egerházi Imrének posztumusz Brassai Sámuel Művészeti Díjat adományoztak. http://www.egerhaziimre.hu/hirek/hir_20060228.html, megnyitva: 2018. július 25.

⁶⁴ „Brassai-díjat nyert a National Instruments”, *Cívishír*, <http://civishir.hu/gazdasag/brassai-dijat-nyert-a-national-instruments/1230163328>, megnyitva: 2018. január 12.

⁶⁵ *Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete. A Brassai-díj alapítása és adományozása*, <http://www.kodolanyi.hu/manye/brassai.html>, megnyitva: 2018. február 17.

földön diadalútjára másodszer elinduló magyar erő és akarat. És legyen megszentelve minden erő és minden akarat, amely őseinknek e véráztatta földjén Isten dicsőségének emelte e hajlékot. Brassai-kultúrház, állj s hirdesd az ember elmúlhatatlan jóakarátát e földön az időnek végéig!”⁶⁶

A Brassai-kultúrház a 2018. április 14–15-én tartott torockószentgyörgyi falunapok keretében újranevezték: Brassai Sámuel Kultúrotthon. Az ünnepségre meghívott Egyed Ákos történész, előadó jókívánságának adott hangot: „Legyen sok színvonalas előadás, vidámság a Brassai Sámuel Kultúrotthonban, legyen ez valóban a kultúra otthona, méltó névadójához.”⁶⁷ A Brassai Sámuel Kultúrotthon Finta Emese unitárius lelkész áldotta meg.

Debreceni Brassai Galéria

A Debreceni Brassai Galéria szorosan kötődik a Debreceni Szakképzési Centrum Brassai Sámuel Gimnáziuma és Műszaki Szakközépiskolájához. A galéria vezetője 1989 óta Komiszár János festőművész, aki egyben a középiskola rajzpedagógusa 1983 óta.⁶⁸ A galériában képzőművészeti kiállításokat rendeznek.

⁶⁶ NÉVTELEN, „Brassai kultúrház felavatása Torockószentgyörgyön”, *Keresztény Magvető* 59, 3. sz. (1927): 226.

⁶⁷ BAKÓ Botond, „Falunapok Torockószentgyörgyön”, *Szabadság*, 2018. április 15., 1.

⁶⁸ „Komiszár János”, *Kieselbach Galéria és Aukciósház*, http://www.kieselbach.hu/muvesz/komiszar-janos_10121, megnyitva: 2017. október 12.

A búcsúzás diszkrét bája. Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben

A halotti beszédek kutatása nem ismeretlen a magyar és az európai irodalom- és történettudomány számára. A feldolgozásban irányadó és úttörő a német irodalomtörténet volt, amely a ma ismert legjelentősebb kora újkori korpuszt gyűjtötte össze, katalogizálta és dolgozta fel: a 16–18. századi németországi halotti-beszéd-nyomtatványok száma meghaladja a 250 000-et.² A korpusz azért is figyelemre és kutatásra méltó, mert nagy mennyiségű adathoz juthatnak a kutatók családtörténeti, retorikatörténeti, de ugyanígy orvostörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti, zenetörténeti vagy kultúrtörténeti vonatkozásokban, nem feledve a felekezetekre és régiókra jellemző szokásokkal, valamint a búcsúztatott életével kapcsolatos adatok bőségét. Bár a némethez mérhető alaposágú, „rend-

¹ LOVAS Borbála (1982) 2014-ben védte meg Enyedi György unitárius püspök magyar nyelvű kéziratoss predikációival foglalkozó doktori disszertációját. 2014 óta a Kiss Farkas Gábor által vezetett MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport kutatójaként dolgozik többek között a püspök által hátrahagyott szövegtörzsről, és sajtó alá rendezi Enyedi György predikációit. Elérhetősége: lovasborbala@gmail.com

² Rudolf Lenz a búcsúztatottak számával kapcsolatban a következő adatokat adja meg: férfiak 61,5%, nők 34%, gyermekek 4%. Ld.: Rudolf LENZ, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle* (Sigmaringen: J. Thorbecke, 1990), 20–21., 141., Vö.: Craig M. KOSLOFSKY, *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700* (Hampshire–London–New York: Houndmills MacMillan, New York St. Martin's Press, 2000); Cornelia NIEKUS MOORE, *Patterned Lives. The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2006); ugyancsak az 1980 óta folyamatosan megjelenő nyomtatott katalógusok (*Marburger Personalschriften-Forschungen* – jelenleg 60 kötet; <http://www.personalschriften.de/forschungsstelle/publikationen/marburger-personalschriften-forschungen.html>, megnyitva: 2019. június 4.), valamint online felületek. Ezek közül néhány: *Marburger Personalschriften-Forschungen Band 8: Katalog ausgewählter Leichenpredigten der ehemaligen Stadtbibliothek Breslau*, hrsg. v. Rudolf LENZ, bearb. von Ralf BERG, Eva-Maria DICKHAUT, Sigrid HUBERT, Martin KÜGLER Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2014). <http://diglib.hab.de/edoc/ed000212/start.htm>, megnyitva: 2019. június 4.; *Leichenpredigten der HAB.* (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2008), <http://dbs.hab.de/leichenpredigten/index.php>, megnyitva: 2019. június 4.

szeres és a diszciplináris szempontok sokféleségével jellemezhető”³ kutatásról nem beszélhetünk Európa más országaiban, hasonló témájú kutatások folytak-folytak a közép- és kora újkori angol, francia, itáliai és egyéb korpusszal kapcsolatban, ahogy közel negyven éve a beszédek feltárása és feldolgozása Magyarországon is elkezdődött. Mára a magyarországi nyomtatott anyag feltárása 1711-ig megtörtént, majd a kutatott anyag kibővült további 18. századi anyaggal, és bár csak kiválasztott gyűjteményekben, de a kéziratos anyag vizsgálata is elkezdődött. Az összegyűjtött beszédekből egy válogatáskötet is megjelent 1988-ban,⁴ és a témával kapcsolatos monográfia napvilágot látott 1998-ban.⁵ Az ebben megjelent összefoglaló táblázatnak javított, adatbázisba rendezett változata is elkészült, kiegészítve a magyar nyelvű beszédeket a latin, német és biblikus cseh nyelvű anyaggal.⁶ Emellett a témával kapcsolatos további feltáró és ismertető tanulmányok láttak és folyamatosan látnak napvilágot.⁷

A magyar halotti prédikációkat vizsgálva, a Kecskeméti Gábor által összeállított korpusz a német adatokhoz a következőképpen viszonyul (ez később részben bővült az adatbázisban, mégis, az arányok beszédesek):

³ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas, 1998), 12.

⁴ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, NOVÁKY HAJNALKA (Budapest: MTA ITI, 1988), tíz beszéd nemesi temetésekről.

⁵ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*

⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR, PAPP INGRID, SZEKLER ENIKŐ, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>, megnyitva: 2019. május. 31. Az adatbázis, mint ahogy annak bevezetőjében is olvashatjuk, Magyarországon nyomtatásban megjelent magyar és biblikus cseh nyelvű halotti beszédeket 1711-ig, latin nyelvű halotti beszédeket 1670-ig, német nyelvű halotti beszédeket 1655-ig tartalmaz.

A magyar nyelvű beszédek első listáját publikálta: KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 281–291.

⁷ Pl.: MACZÁK IBOLYA, „Az Esterházyak felett mondott gyászbeszédek bibliográfiája”, in *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban”: Tanulmányok az Esterházy családról*, szerk. MACZÁK IBOLYA (Budapest: WZ Könyvek, 2009), 137–140.; GÁBOR BIBZA, *Die deutschsprachige Leichenpredigt der früher Neuzeit in Ungarn (1571–1711)* (Berlin: LitVerlag, 2010); MIKÓ GYULA, „»Parcite autem obscuro Lampridio Vestro in Zabanio redivivo, Dynastae spectatissimi...« Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja”, *Studia Litteraria (Prózaí kegyességi műfajok a kora újkorban. Prédikáció, meditáció és imádság)* 52, 3–4. sz. (2013): 157–165.; MACZÁK IBOLYA, „Jóasszony módra. Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI RITA, BÁTHORY ORSOLYA (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 199–207.; PAPP INGRID, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon*, Historia Litteraria 34 (Budapest: Universitas, 2018); stb.

„[...] száz első kiadású nyomtatvány közül 67, a bennük található 354 halotti beszéd közül 319 református felekezetű halottakhoz kapcsolódik. Evangélikus nyomtatvány csak 2 van a vizsgált anyagban, bennük összesen 4 beszéddel, az unitáriusokat pedig egyetlen nyomtatványban egyetlen beszéd képviseli. A maradék katolikus anyag: 30 nyomtatványban 30 beszéd.”

Hozzáteszi még:

„Ha a 17. században második kiadásban is megjelent halottibeszéd-nyomtatványokat és a bennük található prédikációkat is figyelembe vesszük, a számarányok még inkább a reformátusok irányába tolnak el: 104 nyomtatványból 71, 504 beszédből 469 kötődik hozzájuk.”⁸

V. László Zsófia, aki szintén áttekintette a magyar anyagot a női búcsúztatottak számát tekintve, így foglalja össze a protestáns halotti beszédekről értekezve a korabeli korpuszt:

„1711-ig 160 halotti beszéd jelent meg 89 különböző személyről, 100 szónok tollából. Csupán hat esetben nem ismerjük a prédikátor kilétét. [...] Az elhunytak felekezeti hovatartozása alapján 126 búcsúztató szólt református, 29 római katolikus, négy evangélikus, egy pedig unitárius személyről. Közöttük 41 református, 13 római katolikus és egy unitárius nő van, evangélikus asszonyról, illetve unitárius férfiről viszont nem maradt fenn emlékbeszéd. Ugyanezt a kérdést az elhunytak felől megközelítve hasonló sorrendet kapunk: 59 református, 27 katolikus, két evangélikus és egy unitárius hívő parentációját nyomatta ki a család [...]”⁹

Látható tehát, hogy mivel a korpusz meghatározásakor a kutatás a nyomtatott anyagra fókuszált, a református mellett az egyéb vallások olyan kis mértékben vannak képviselve, ami alapján nem adhatunk releváns és teljes képet az adott szöveg hagyományokról és szövegcsoportokról.¹⁰

⁸ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, ...*, 34–35.

⁹ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)* (Budapest: ELTE BTK, 2011), 27. Vizsgálatai az RMNy adatain alapulnak. V. László az adatokhoz tartozó lábjegyzetben még megjegyzi összehasonlítóképpen, hogy Kecskeméti Gábor könyvében 354 halotti beszédet említ, ezek közül a disszertáció csak a konkrét személyek temetésén elhangzott beszédeket vette számításba. Így kimaradtak a vizsgált korpuszból a prédikációs mintagyűjtemények és a tévesen a halotti beszédek közé sorolt nyomtatványok.

¹⁰ Ugyanígy, az 1655-ig terjedő időszak feldolgozása során Maczák Ibolya a több mint kétszáz, nyomtatásban megjelent prédikáció és prédikációgyűjtemény között két unitárius kötődésű nyomtatványt említ meg (az RMNy adatai alapján), az egyik Dávid Ferenc prédikációgyűjteménye a cenzúrendelet bevezetése előttől, a másik pedig a (témánk szempontjából is releváns) Enyedi György püspök ma nem ismert halotti orációja Hunyadi

Sokat mond emellett a szövegek földrajzi eloszlása is: Erdélyben az egyetlen unitárius beszéden kívül felekezeti teljesen egységes anyagról, csak református nyomtatványokról beszélhetünk. A nyomdahelyek rendezésekor az egész anyagot tekintve Gyulafehérvár kerül Debrecen után a második helyre, ahol azonban a 24 kiadvány közül egyben, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának búcsúztatására nyomtatott kötetben tizenkilenc prédikáció szerepel.¹¹ Ez a legterjedelmesebb ma ismert gyűjteményes kötet a korszakból.

Bár, mint az előzőekben láttuk, a református és protestáns halotti beszédekkel kapcsolatban a közelmúltban számos tanulmány és szakdolgozat foglalkozott, az unitárius anyag szórványosan feltárt. Ennek fő oka természetesen a szövegek kéziratosságba szorult terjedése. Azoknak, akik kevésbé ismerősek a témában, egy-két mondatban így lehet összefoglalni ennek okait: az 1570-es évektől kezdve fejedelmi rendeletekben szabályozták a felekezetek nyomtatási lehetőségeit. A cenzúra-rendeleteket a 16. századi katolikus fejedelmek, majd a 17. századi református fejedelmek is megerősítették, sőt, szigorították, és kevés szerencsés pillanattól eltekintve az unitárius szövegek csak kéziratokban hagyományozódtak.¹²

A szakirodalomban egyetlenként emlegetett magyar nyelvű, unitárius, nyomtatásban is megjelent halotti prédikáció már 1704-ből való, amelyet Kereszturi Sámuel mondott el Kolozsváron Kmita Andrásné Wilhelm Krisztina, az unitárius nyomtatás felélesztőjének temetésén.¹³ A kutatás korszakolása azzal

Demeter halálára. Ld.: MACZÁK Ibolya, „A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiség-történeti kutatásokban”, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI NAGY László (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008), 63–89. Érdekessége a táblázatnak, hogy olyannyira megtartja az RMNy felekezeti jelöléseit, hogy például a később tárgyalandó *Exequiae principales* és párkötete kapcsán sincs felekezeti jelölés a táblázatban.

¹¹ A temetéshez kapcsolódó beszédek legteljesebb elemzése majd tíz éve látott napvilágot: MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam.” *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010). A témához kapcsolódó friss publikáció: BALOGH Judit, „»Az asszonyi bölcsesség építi a házat.« A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben”, *Credo* 24, 3–4. sz. (2018), 87–96.

¹² A cenzúra-rendeletekről ld. pl. BALÁZS Mihály, „János Zsigmond fejedelem és a cenzúra”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996), 21–30.

¹³ Az említett munka a következő: KERESZTURI Sámuel, *Az örökké-valoságnak három Postái: a kik e világi számkivetésben bujdosó Ádámnak fiait örökös hazájokba híjják; a kik ama minden kegyességet meg-jutalmaztató Törvényszékre tsak-nem együtt czitálák, két jó Urainkkal, a boldog emlékezetű Kmita András Uram Özvegyét, Nemzetes Wilhelm Christina Aszszonyt, 1704. eszt. Szent-Iván havának 14. napján. Kinek utolsó tisztességére, hideg tete-*

is járt, hogy például Kereszturi életművét kettévágta, így a listában már nem szerepel a Pécsi Andrásné Stano Erzsébet felett mondott, 1712-es gyászbeszéde.¹⁴ Ugyanígy nem említik az összefoglaló táblázatok a szakirodalom által ismert, Sztánó Szaniszló, Gyerőfi László, Zsuki Mária vagy Hosszú Margit felett elmondott beszédeit.¹⁵ Az unitárius egyháztörténet és a szakirodalom adatai szerint biztosan írt még gyászbeszédet mások emlékére is, de a nyomtatásban való megjelenésük nem bizonyított, és kéziratos formában is csak kevés ismert.

Az unitárius anyagról amúgy is kevés összefoglaló jellegű munkát találunk. A 19. században jelent meg a 18. századi unitárius felekezetű halotti beszédekről egy rövid jegyzék, Deák Miklós munkája,¹⁶ amelyben összesen huszonkilenc halotti beszédet és verset, illetve gyűjteményt sorol fel bibliográfiai igényesség nélkül. Rövid elemzéseiben a parentációk kegyeleti szerepét és stílusát mutatja be. Gellérd Imre a 16–18. századi unitárius prédikációirodalom, és ezen belül is a temetési prédikációk elemzése kapcsán azt írja, hogy „a temetés hosszú időn át nem annyira szertartás, mint inkább gyászünnepély volt. A tulajdonképpeni szertartások (keresztelés, úrvacsora) a szertartási aktus természetének magyarázatából és bibliamagyarázatból állott. Ezzel szemben a temetés eszmei és módszerei köre sokkal szélesebb volt [...]. A temetés megrendezett reprezentatív aktus volt, s mint ilyenre, a prédikátorok nagy gondot fordítottak”¹⁷ A 16. és 17. századból unitárius, temetési beszédeket tartalmazó nyomtatványok csak latin nyelvű

mi felett ez három Postáknak követségeket megbeszéllette, a Kolozsvári Unitarium Collegiumban Orotoriát tanító Ifjú ... (Kolozsvár: Telegdi Pap Sámuel, 1704). (RMK I. 1691). Kmita Andrásnének az unitárius könyvnyomtatásban betöltött szerepéről és a 17. és 18. század fordulóján való működéséről nemrég Molnár Dávid számolt be részletes, új dokumentumokat is közreadó tanulmányában: MOLNÁR Dávid, „Unitárius könyvnyomtatás a gubernium idején”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018), 100–127.

¹⁴ KERESZTURI Sámuel, *Ambrosia. Az az Halál ellen való Ital, mellyet az néhai nagy emlékezetű Tekintetes DoctorPétsi András özvegyének úgy mint néhai Jó emlékezetű, s kegyes életű Tekintetes Stánó Erzsébet Aszszonynak Teste felett való Beszédében, az külső s belső Böltességnek Patikáiban magatokat gyakorlott és életeket abban foglalt s eltöltött tudos Doctoroknak Irásokból, öszve szedett és elegyített minden jó Lelkeknek vigasztalásokra ...* (Kolozsvár: Telegdi Pap Sámuel, 1712). A szakirodalom szerint Kereszturi Sámuelnek több temetési és gyászbeszéde kellett még legyen, feltehetőleg nem mind jutott el a nyomdáig, és kéziratosan is csak egy részük öröklődött.

¹⁵ Felsorolja: DEÁK, „A halotti beszédek jelentősége és ezek kiválóbb írói az unitárius egyházban a 18-ik száz esztendőben”, *Keresztény Magvető* 21 (1886), 338.

¹⁶ DEÁK Miklós, „A halotti...”, 336–348.

¹⁷ GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2002), 151. A tárgyalat fejezet címe: „Temetési prédikációirodalmunk a 18. század végéig”.

ven maradtak meg, és néhány esetben ezeknek is csak címüket ismerjük. Itt említhetjük Johann Sommer latin gyászbeszédét János Zsigmond fejedelem felett (RMNy 306), Enyedi Györgynek Hunyadi Demeter püspök halálára elmondott gyászbeszédét (RMNy 688) vagy Radécus Bálintnak Pécsi Simon felesége, Kornis Judit búcsúztatására elmondott beszédét (RMNy 1253). E szövegek kapcsán természetesen felmerül a szakirodalom által már számos alkalommal tárgyalt, a prédikáció és oráció halottbúcsúztatókban való érintkezése és egymástól való elterése, valamint a temetések reprezentatív funkciója is.

Emellett a néhány nyomtatott darab mellett azonban jelentős mennyiségű kéziratos anyag vár feldolgozásra, amelyek a magyar nyelvű halotti beszédeken kívül a temetésekhez kapcsolódó halottbúcsúztató költeményeket is magukban foglalják.

Az utóbbi években a szakirodalom által elemzett kéziratos szövegek közül csak egy szerzőt említek, Enyedi György unitárius püspököt. Kéziratban fennmaradt halotti beszéde: Kakas István hitvesének temetése alkalmából 1594 júliusában elmondott halotti prédikáció.¹⁸ Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a hagyomány szerint Enyedinek számos halotti beszéde forgott közkezen, és az egyetlen nyomtatásban megjelent egyházi beszéde is egy halotti oráció, a fennmaradt anyagban ezt az egy temetési beszédet ismerjük szövegszerűen. Enyedinek, az unitáriusok harmadik püspökének a 16. század végén keletkezett, majd a 17. század során kéziratokban másolódó több mint kétszáz prédikációt tartalmazó gyűjteménye a leggazdagabb fennmaradt unitárius korpusz. Még egy érdekes jellegzetessége a gyűjteménynek, hogy a beszédeket a hagyomány *triacasokra*, 33 beszédet tartalmazó blokkokra osztja. A kódexekből kiderül, hogy a halotti, temetési beszédeket nem mindig másolták be a prédikációk közé, hanem külön gyűjteményekbe írták. Ezek sajnos ma nem ismertek. A gyűjteményből előkerült még a kolozsvári tehetős ötvös, Budai Tamás halálakor írt hármás prédikáció, amelyek közül azonban feltehetően csak az utolsó, ma szövegében nem ismert darab kötődött konkrétan a temetéshez.

Enyedi György prédikációi feldolgozása során kezdtem el foglalkozni egy, ma a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött kódexszel,¹⁹ amelyben többek között Enyedinek tucatnyi beszéde is fennmaradt.²⁰ Ez a kódex jó példa

¹⁸ Nyomtatott kiadása: *Enyedi György prédikációi 1.*, szerk., sajtó alá rend. LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2016), 363–371.

¹⁹ *Marosvásárhelyi kódex*, Teleki–Bolyai Könyvtár, Ms. 0636.

²⁰ Ezúton köszönöm Káldos Jánosnak, hogy Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteményeződája kapcsán ráirányította a figyelmem e kötetre, és megosztotta velem a kötetrel kapcsolatos kutatásait.

arra, hogy milyen gazdag és milyen fésületlen anyag vár még feltárássra. A kis méretű kötettest a századok alatt deformálódott, gerince fordított c alakban megroggyant, emiatt nagy nehézségek árán lehet csak elolvasni a kódexbe kötött beszédeket. Külső kötése középkori kottás pergamen, a kötés további lapjai között 17. századi levéltöredékeket, feljegyzéseket, tollpróbákat, rajzokat találhatunk, a hátsó kötés a lapok egy részével együtt hiányzik. A kódexbe különböző füzeteket kötöttek össze, melyek közé egyes helyeken kisebb alakú lapokat is befűztek. A kötet – vagy legalábbis bizonyos füzeteinek – szerkesztettségéről tanúskodik, hogy az első lapokon (ma csonka) index található, amely a kötet egy részének beszédeit listázza. A kódexnek, amelyet körülbelül ötven év alatt másoltak össze tulajdonosai, két terjedelmesebb rétege jól elkülöníthető. Az egyik szövegcsoporthoz egy, az 1640-es évek közepén (1642-től) Tordatúron és (1645-től) Sinfalván működő prédikátor, míg a másikat az 1690-es évek közepén Kidében működő Pákay János másolta össze. A szövegeket vizsgálva további másolókat is találhatunk. Pákay bejegyzéseivel kezdődik a kötet, majd ismeretlen kéztől származik a 14^r–16^v levélen a korban sokszor felbukkanó hosszabb bibliai idézet (Péld 31,10–31), *A derék asszony dicsérete* (kezdő sorai: „Az istenfélő asszonyálhat minden gyöngynél drágább”). Az indexben is szereplő beszédek nagy része ezután következik a 17^r laptól kezdve. Újabb kéztől való a 166. és 167. levél közé bekötött füzetke, egy halotti beszéd, a fő részekről eltérő kézírással írva. Emellett elkülönül a nem számozott levelekből álló, a 221. levéltől a kötet végéig tartó rész, amely egyes tartalmú szövegeket tartalmaz különböző kezektől, exemplumgyűjteményeket, feljegyzéseket (latin és magyar nyelvű jegyzeteket, zsolttárszleteket és mondásokat), az *Adj, Úristen, Szentlelket* kezdetű könyörgést, és a témánk szempontjából legfontosabb, pár oldalas (sajnos több helyen sérült és a végén csonka) részt, amely bibliai helyek gyűjteményét (1Móz, 1–2Sám, 1–2Kir, Ézs, Tób, Jób, Zsolt, Bölcs, Sir, Ez), és pogány bölcsek írásaiból való részleteket sorol fel temetési beszédek készítéséhez. A listának az utolsó lapjai részlegesen vagy teljesen hiányoznak, feltehetően a kötéssel együtt szakadtak ki.

A 16–17. századi temetési orációk és prédikációk feltérképezése és összegyűjtése jó alkalmat kínál ennek a kódexnek is részletesebb feltárássra. A teljes, az unitáriusokhoz köthető prédikációs kézirat anyagra igaz, hogy a gyűjtemények sokszor nem jól vagy nem elég részletesen vannak katalogizálva, a halotti prédikációkban a búcsúztatottak, sőt legtöbbször a beszédek írói is ismeretlenek. Azt gondolom, hogy egyrészt a már jól körvonalazott nyomtatott anyag segítségével, másrészt az egyre bővülő, feltárt unitárius kézirat anyagra, többek között prédikációk, halotti búcsúztató versek és a halálra reflektáló citátumgyűjtemények és példatárak bevonásával látványos eredményeket érhetünk el a rendezésben.

A *Marosvásárhelyi kódex*ben is több temetési beszéd van. A kötetben számozatlan füzetben van bekötve az a fentebb említett temetési beszéd, amelynek búcsúztatottja ismeretlen, ám a beszédből feltételezhető, hogy egy kolozsvári illetőt kell keresnünk, aki 1636 novemberében vagy ez előtt hunyt el, feltehetőleg tanító vagy pap volt, emellett fiatal férfi. Ugyanis a beszéd végén, amely november 19-én hangzott el, más, Kolozsváron fontos pozícióban lévő férfiak halálára is utal az író, megemlíti Thordai Jánost, a prédikátort és zsoltárfordítót, aki 1636. január 13-án hunyt el,²¹ a jellemzés szerint „jámbor, eszes, jó prédikátor, az ki jó vastag erejében lévén, emberi ítélet szerént továbbélhetett volna, s csak véletlenül elköltözék”, valamint Solymosi Boldizsárt, „a kolozsvári nagy scholának lektorát”, aki 1630–1633 között járt az odera-frankfurti egyetemen, 1636. március 11-én halt meg, és március 14-én temették el.²²

A másik említendő beszéd végén, amely a Zsolt 119,71-re épül, és amelyben a prédikátor a jámbor híveket a méhekhez hasonlítja, illetve a szükség, nyomorúság és betegség tanító voltát magyarázza egy példatárszerű felsorolásban a híveknek, megnevezi a búcsúztatottakat, akik egy napon haltak meg: „Scribendam An. 1645, 21 die Novembris, akkor, midőn az Capitánnak és Demeter Tamásnének egyszersmind harangoztak, megholtak.”²³

A halotti beszédekkel kapcsolatban a fentebb taglalt *Marosvásárhelyi kódex*nek még egy érdekessége van.²⁴ A kötetben elszórtan, a tordatúri-sinfalvi és a kidei pap kezétől olyan halotti beszédek is fennmaradtak, szám szerint kilenc, amelyeket a Károlyi Zsuzsanna temetése után kiadott, református beszédeket tartalmazó kötetből másoltak ki. A temetésen elhangzott orációkból, búcsúztatókból, prédikációkból két nyomtatvány is készült 1624-ben, a magyar nyelvű prédikációk alapvetően a *Halotti pompa (Exequiae Principales)* címet viselő munkában található. Az unitárius szöveggörnyezetbe, így Enyedi György, Dávid Ferenc, Thordai János és mások beszédei közé bemásolt halotti prédikációk szerzői listája egyáltalán nem elhanyagolható a kontextus szempontjából. Bár tudunk olyan unitárius halotti beszédekről, amelyek alapját más felekezeti szerző művéből merítették, így például Várfalvi Pálfi Zsigmond unitárius püspök

²¹ Thordai János beszédei közül néhányat épp ez a kötet őrzött meg az utókornak.

²² Az idézetek helye: *Marosvásárhelyi kódex*, x7^r.

²³ *Marosvásárhelyi kódex*, 76^r.

²⁴ A tényt már Káldos János is feljegyezte a kódex katalogizálásánál, de csak az Enyedi György prédikációjához kapcsolható kódexrészek leírását jelentette meg, a kódex teljes leírását később nem publikálta.

halotti beszéde, akinek forrása a katolikus Pázmány Péter volt,²⁵ vagy a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében lévő, 18. századi unitárius halotti beszédek, melyek lejegyzői szintén Pázmány-szövegeket használtak,²⁶ ebben az esetben több munka másolása és használata még érdekesebbé teszi az átvételt. Nem csupán bemásolták vagy merítették ezekből a szövegekből a kötet írói, majdnem minden alkalommal megjelölték azoknak szerzőit is. Ezek között a felhasznált szerzők között van Melotai Nyilas István, aki 1622-ben publikálta az Enyedi Györgyöt és az unitárius egyház téziseit támadó *Speculum trinitatis* című dörgelemes művét a fejedelem megrendelésére, vagy Keserői Dajka János, Geleji Katorna István elődje, ebben az időben a fejedelem udvari papja és az erdélyi református egyház püspöke, Gyöngyösi András, a kolozsvári eklézsia papja, de itt található Gönci József neve is, a tiszáninneri magyarországi eklézsiai püspöke, illetve Szikszai Hellopoeus János nagytályai prédikátor. Ne feledjük, ez a kötet nem csupán az elhunyt előtti tisztelgés volt, de egyben a református fejedelem körüli egyházi elit bemutatása és hatalmi reprezentáció is. Első másolónk pedig a 17. század közepén, pont azokban az években vetette papírra szövegváltozatait, amikor a kálvinista fejedelmek a református egyház részvételével a legádázabb támadáshullámot indították az unitárius egyház ellen. Az is biztosra vehető, hogy a nyomtatványokat a tulajdonosok mintakönyvként használták, és közülük számos az unitárius felekezet tagjai tulajdonában volt, amit a kötetekben ejtett szerkesztések bizonyíthatnak. A kódexbe átemelt szövegekben nem csak a másolás ténye és módja érdekes, hiszen már maga a nyomtatvány is szabadon felhasználható és variálható szövegeket tartalmazott, ahogy maguk a tulajdonosok is rámutatnak arra, hogy példaszöveg-jellegűen kezelték a beírt prédikációkat. A szövegek azonban a kódexben egyes esetekben különös eseményekhez kötődően hangzanak el. A beszédek a következők:

Gyöngyösi Andrásnak a Péld 27,1-re („Ne dicsekedjél a holnapi napról, mert nem tudod, mit hozzon terád a nap”) épülő prédikációját a tordatúri-sinfalvi prédikátor másolta le 1645-ben. A másolat végén megjegyzi: „Finivi in Sinfalva mikor nagy fájdmában kínlódnám az lábamnak. A. 1645.”²⁷ A mintá-

²⁵ TÚRI Tamás, „A halál felekezetisége. Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 133–155.

²⁶ TÚRI Tamás, „»Papi fejedelmek elméjével bölcsekedvén«. 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű és Szerző. Fiatal kutatók konferenciája, tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al. (Budapest: ELTE, 2011), 113–128.

²⁷ *Marosvásárhelyi kódex*, 68^r.

ját ez esetben elég pontosan másolta, néhol még javította is a prédikátor. A szöveg nagy számú antik irodalmi utalását is megtartotta, így Plutarkhoszt, Terentius Varrót idézi, a múlandóság antik példáit sorolja, ám tőle megszokott módon egy helyen a szöveg közé veti: „Ez exemplumokat keresd elébb, más contióban, ide nem írhatom.”²⁸ És valóban, az ezt megelőző beszédbe, amely szintén Gyöngyösi András munkájának másolata, és a Jób 1,21-re („Mezítelen jöttem ki az én anyámnak méhéből és mezítelen térek oda”) épül, megtaláljuk a szövegbe kompilálva a példatárát, amely felsorol néhány híres halálesetet: így Hadrianus halálát egy pohárba esett légytől, Fabiusét egy, a tejébe hullott kecskeszörtől, Anakreón fulladását egy szőlőmagtól, Aiszkhülosz halálát a sas karmaiból kihulló teknős által. Vagyis a prédikátor nem csupán másolta, de kompilálta is a halotti prédikációkat. Emellett míg az elsőként emlegetett beszédet a másoló 1645-re datálja, az azt megelőző prédikáció végén is találunk egy dátumot, 1642. február 12-ét.²⁹ Ugyancsak Gyöngyösi Andrástól másolta a gyűjteménybe a Róm 8,4-re („Tudjuk penig, hogy azoknak, kik az Istent szeretik, mindenek javokra vadnak”) épülő darabot a prédikátor 1643. január 16-án.³⁰ Ez a beszéd Isten szeretetéről és a felebaráti szeretetről szól, ezúttal bibliai példákat sorolva. A beszéd közepén egy kis méretű papírt is találunk a kötetbe varrva, amelyen szintén példák vannak felsorolva további használatra.

Gönci József prédikációját használta fel az a beszéd, mely bizonyos F. J. P. Bor. (valószínűleg Borbála) asszony temetésekor hangozhatott el. A búcsúztatotról sajnos eddig nem sikerült többet megállapítanom. A halottbúcsúztató, bár nagy kihagyásokkal, de követi a példatárhoz hasonló forrását, így kezdődik: „Íme, az Úrban elnyugutt s megboldogult asszonyunknak, F. J. P. Bor. hideg tetemének tisztességesen való földbe takarítá[sára] és temetésére, kik idegyülekezünk mostan, jer, vegyünk tanóságra való igéket ez szomorú állapotához képest az Ezékiel próféta könyvének 24. részéből.”³¹ A továbbiakban Ezékielről és a próféta feleségének elvesztéséről beszél, arról, hogy ezen a világon az ember házastársához kötődik legnagyobb szerelemmel, ezért a házastárs elvesztése nagy fájdalommal jár. Az is valószínűsíthető a szövegből, hogy az asszony nem beteg volt, nem „ágyfenéken” kínlódott, hanem hirtelen ragadta el a halál. A beszéd az emberi lét kiszámíthatatlanságát bemutató és vigasztaló közhelyek és toposzok, bib-

²⁸ *Marosvásárhelyi kódex*, 67^r.

²⁹ *Marosvásárhelyi kódex*, 62^r: „Anno 1642 12 die Feb. in Tur confeci hunc Contionem.”

³⁰ *Marosvásárhelyi kódex*, 192^r: „Anno D. 1643 confeci ego 16 die Januar.”

³¹ *Marosvásárhelyi kódex*, 167^r. A tanulmányban szereplő szövegrészleteket a jobb olvashatóság kedvéért a mai helyesírás szerint írtam át. – L. B.

liai és történelmi példák közül számosat említ Göncit követve és idomulva a kor-
szak szövegszervező szokásaihoz.³²

1642. január 18-ára dátumozza a túri prédikátor Melotai Nyilas István Péld 31,31-re („Csalárd az kedv, héjábanvaló az szépség. Az Istent félő asszonyállat dicsértetik: Adjatok őneki az ő kezinek gyümölcséből, és dicsérjétek az ő cselekedetét az kapuban”) épülő beszédét, amelynek a fejedelemasszony személyéhez szorosabban kapcsolódó részeit kihagyja, és helyére az istenfélő asszonyokkal kapcsolatos példákat másol be, felsorolva az ide tartozó bibliai alakok katalógusát is Erzsébettől Eszteren át Sáraig, Rebekáig és Juditig. Hogy esetleg ki tudja egészíteni beszédét, a végére előrelátóan újabb példákat is bejegyzett, amelyek a veszekedő és haragos asszonyokról szólnak.³³

Melotai Nyilas Jób 5,17–18-ra épülő beszédét ugyancsak a tordatúri-sinfalvi prédikátor másolta le 1643. június 12-én. Az eredeti beszédet Melotai Nyilas hagyatékában találták meg, és egészítették ki a kötet szerkesztői. A prédikációt Melotai Nyilas a test felett a palotában mondta el, igéje: „Bizony boldog az az ember, kit az Isten megdorgál [...], mert ő az, aki betegséggel meglátogat, és ő az, ki bekötözget, ő az, ki megsebesít és az kinek kezei meggyógyítanak.” A megrendítő beszédet, bár itt-ott rövidítve és átfogalmazva, szinte teljes egészében lemásolta a prédikátor.

Szikszai Hellopoeus János prédikációját, amely az 1Móz 2,7-en („Formálá annakokáért az Úr Isten az embert az földnek porából, és fuallá az ő orcájára életnek lehelletit, és így lőn az ember élő lélekké”) alapul, szintén a kötetben találjuk, amely kevés kihagyással és a többi bejegyzéshez képest meglepően sok

³² Jól mutatja a sűrítő, kivonatoló technikáját a következő részlet: Gönci (*Halotti pompa*, ..., 196): „Az képvisők az halált anatomice scheletonnak formájában szokták kiírni és ábrázolni: Az embernek csak csontjait, tetemeit szerkesztetik egyben, nem írnak semmi köntöst néki, mellyel azt akarják jelenteni, hogy amaz sententia szerint miképpen mezítelen jöttünk ez világra, úgy ismét mezítelen megyünk ki innen. Orrotlan cimpa vagy csonka orrú: Talám azért írják így, hogy megmutassák ezzel, hogy semmi illattal, semmi füsttel, tömjénezéssel nem gondol. Vak: Hármat írnak az poéták vaknak: 1. az szerelem, 2. az igazság, 3. az halál. Miképpen hogy azért az szerelem személyválogatás nélkül az ő nyilával az emberek meglövi, megsérti, az igazság mindennek egyaránt ítéletet szolgáltat, így az halál is mindeneket személyválogatás nélkül elszólít.” Másoló prédikátor (*Marosvásárhelyi kódex*, ..., 170^r): „Az képvisők az halált anatomice scheletonnak formájában így szokták kiábrázolni: Az halál mezítelen, 2. orratlan, 3. vak, 4. fületlen, 5. kaszát írnek kezében. Vide et explices: Fortis est mors.”

³³ Pl. (*Marosvásárhelyi kódex*, 49^v): „Inkább lakjál az oroszlánnyal, az sárkánnyal, hogyssem mint az gonosz asszonyállattal. Mert megcsalni, sírni, mérgelni, hazudni, semmit nem hallgatni, ez öt dolog tulajdona az asszonyállatoknak.”

jegyzettel szerepel a kódexben, és mutatja be a „mikrocosmost”, vagyis az embert mint kis világot.

A két utoljára említett prédikáció Keserői Dajka János tollából való. Az egyiket, a 2Kor 13,11-re („Az mi hátra vagyon, atyámfiak, legyetek jó egészségben, épüljétek, vigasztaltassatok meg, egy értelemben legyetek”) épülőt a tordatúri-sinfalvi prédikátor használta fel 1645-ben, míg a Zsolt 34,20–21-re („Sok nyomorúsági vannak az igazaknak, de mindazokból megszabadítja őket az Úr, megőrzi minden ő csontjukat, egy azok közül meg nem rontatik”) épülő beszédet Pákay János másolta le 1690 körül. A Pákay-féle másolat kicsit szerkesztve hozza a beszédet, egy bibliai példatárat adva, Dávid, Tóbiás, Zsuzsanna, Salamon, Ezékiás, Jób, Lót, Manassé és egyéb történetek sorba rendezésével. A fejedelemszponyra vonatkozó zárórészt elhagyja, így a példatárszerű darab is lezáratlanul megszakad.

Míg Pákay feltehetően megtartotta az általa másolt halotti beszédet eredeti funkciójában, élelmes elődje Tordatúrról Sinfalvára költöztében saját búcsúztatására használta fel azt. Ám vagy azon való örömben, hogy négy év után új prédikátort kapnak, vagy valóban nemtetszésüket hangoztatva, a tordatúri polgárok nem fogadták megindítóan szánt beszédét olyan lelkesedéssel, mint a prédikátor várta. A mintául választott prédikáció Gyulafehérváron, július 1-jén Károlyi Zsuzsanna temetése napján az első elhangzott darab volt. Keserői Dajka megindítóan és megrendítően idézte fel Károlyi Zsuzsanna utolsó vacsoráját, majd a halott szólalt meg a beszéd soraiban, elbúcsúzott férjétől, rokonaitól, az ország előkelítől és Erdélytől is. A túri prédikátor kicsit átszerkesztette a beszédet, kihagyta Károlyi Zsuzsanna búcsúzkodását, és csupán az apostol szavait mondta el, amelyet az a korinthusi gyülekezettől búcsúzva írt, mintegy lezárva ottani munkáját. A legérdekesebb a beszédben mégis az a néhány, a prédikátor által a margókra és a szöveg végéhez írt jegyzet, amely a közösség és a prédikátor viszonyáról tanúskodik igen beszédesen. Az első lapok széleire a prédikátor a következőket jegyezte fel:

„Jobb ez contiócskát az zsebbe dugtam volna, elé sem vettem volna inkább, hogysen mint olyan háládatlan, rossz, értetlen, igen elfajzott, Istentől elszakadott embereknek declamáltam volna, mint az túri disznóknak, nem értik meg, mire való az gyömbér.”³⁴

Ugyancsak jegyzeteket találunk a beszéd végén, itt a lezáró sorok közé szúrja első jegyzetét, majd folytatja a panaszkodást a prédikáció alatt is. A beszéd eredeti szövege a következőképpen zárul: „Azt mondom az apostollal együtt,

³⁴ *Marosvásárhelyi kódex*, 81^v–82^r.

hogy valami dolog ez világi életetekre szükséges, sőt, még valamit az jövendő örök életben kívántok is ez életnek utánna, adja meg az Úristen tünektek, kívánom, kívánom. És az szeretetnek és békességnek Istene legyen tüveletek. Ámen.”³⁵ Ezt jegyzeteli meg igen dühösen a tordatúri prédikátor: „Szívem szerint kívánom, oh, kívánnám, ha istentelenek nem volnának, de igen elfajzottak, kiknek másukat soha bizony meg nem láttam vala.” És hosszabb magyarázatát is adja prédikációja okának és a túriak viselkedésének:

„Ez conciócskát akkor mondtam, midőn az túriaktól elbúcsúztam vasárnap, osztán azután való kedden költöztettek Sinfalvára. De használa-e ez valamit, vagy esék-e meg valakinek szíve rajta, könnyeze-e rajta ilyen szép búcsúztató igéken? Igen, mert nem volt oly éktelen dolog, melyet hétfőn s kedden rajtam el nem töltöttek volna, mely istentelenségekért ha az sodomabelieket megbüntette Isten, bizony, nekik sem túri el, mert nem volt oly gané, kit tőlem meg nem kérdenek szóval.”

Bár a prédikátor Tordatúrt keserű szájjal hagyta el, a kötet tanulsága, egyéb másolatai és írásai szerint Sinfalván már istenesebb hallgatóságra talált. És bár a kis vegyes kódex csupán egy apró, de beszédes példa a ránk maradt örökségből, az talán már ennyiből is jól látszik, hogy szükséges és érdemes a kéziratos unitárius prédikációanyagot részletesebben áttekinteni, hogy ideje újra átgondolni egy összegző, a 16–17. századi unitárius prédikációirodalom egészével foglalkozó munka összeállításának lehetőségeit, ahogy a különböző részművek tekintetében sem várathat magára az unitárius anyagnak az irodalomtörténeti vizsgálatokba való aktív bevonása.

Melléklet I.

Halotti pompa (beszéd száma)	Halotti pompa (beszéd írója) (beszéd előadása)	Halotti pompa (textus)	Marosvásárhelyi kódex (a beszédek helye és kötetbeli sorrendje)	Marosvásárhelyi kódex (másoló)	Előadás időpontja
1 (I/1)	Melotai Nyilas István (máj. 14.) (a test koporsóba tételekor)	Ézs 54			
2 (I/2)	Gyöngyösi András (máj. 18.) (a palotában a test felett)	Róm 8	7. (189 ^r -192 ^r)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	1643. január 16.

³⁵ A beszéd vége és a körülötte lévő jegyzetek helye: *Marosvásárhelyi kódex*, 83^v.

Halotti pompa (beszéd száma)	Halotti pompa (beszéd írója) (beszéd előadása)	Halotti pompa (textus)	Marosvásárhelyi kódex (a beszédek helye és kötetbeli sorrendje)	Marosvásárhelyi kódex (másoló)	Előadás időpontja
3 (I/3)	Keserői D. János (máj. 19.) (a palotában a test felett)	Zsolt 34,20–21	9. (197 ^r –205 ^r)	Pákay János, Kide	Cca. 1690
4 (I/4)	Melotai Nyilas István (máj. 20.) (a palotában a test felett)	Jób 5,17–18	8. (192 ^r –196 ^v)	tordatúrisinfalvi prédikátor	1643. június 12.
5 (I/5)	Keserői D. János (máj. 22.) (a palotában a test felett)	Jn 11,25			
6 (I/6)	Szilvási Márton (máj. 22.) (a palotában a test felett)	Jób 14,1-2			
7 (I/7)	Gyöngyösi András (máj. 23.) (a palotában a test felett)	Jób 1,21	3. (57 ^v –62 ^v)	tordatúrisinfalvi prédikátor	1642. február 12.
8 (I/8)	Melotai Nyilas István (máj. 24.) (a kapuközben, mikor a testet Gyulafehérvár felé indítják)	Péld 31,30–31	1. (47 ^r –49 ^v)	tordatúrisinfalvi prédikátor	1642. január 18.
9 (I/9)	Dézi István (máj. 25.) (mikor a testet Tordáról Enyed felé viszik)	JSir 30,17			
10 (I/10)	Gyöngyösi András (máj. 26.) (mikor a testet Enyedről Gyulafehérvár felé viszik)	Péld 27,1	4. (63 ^r –68 ^r)	tordatúrisinfalvi prédikátor	1645
11 (I/11)	Keserői D. János (máj. 26.) (mikor a test Gyulafehérvárra érkezik és temetés előtt letétetik)	Zsolt 112			
12 (II/1)	Ceglédi János (jún. 29.) (Gyulafehérváron, <i>ad castrum doloris</i>)	Jel 14,13			

Halotti pompa (beszéd száma)	Halotti pompa (beszéd írója) (beszéd előadása)	Halotti pompa (textus)	Marosvásárhelyi kódex (a beszédek helye és kötetbeli sorrendje)	Marosvásárhelyi kódex (másoló)	Előadás időpontja
13 (II/2)	Szikszai Hellopoeus János (jún. 30.) (Gyulafehérváron, <i>ad castrum doloris</i>)	1Móz 2,7	2. (50 ^r –57 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	
14 (II/3)	Keserűi D. János (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a testnek az udvar piacára vitelekor)	2Kor 13,11	5. (81 ^r –83 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	?
15 (II/4)	Gönci József (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a nagytemplom előtt, az udvar kapuján kívül, <i>in secundum doloris castrum</i>)	Ez 24,15–16	6. (167 ^r –171 ^r)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	?
16 (II/5)	Alvinczi Péter (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a nagytemplomban, a tér felett)	Jel 21,3–4			
17 (II/6)	Keresztszegi István (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a nagytemplom kapujában, a test bevitele után)	Róm 7,24			
18 (II/7)	Szepsi Mihály (júl. 2.) (Gyulafehérváron, a temetés után másodnap)	Zsid 11,2			
19 (II/8)	Váradai István (júl. 3.) (Gyulafehérváron, a temetés után harmadnap)	Zsid 14,13			

Melléklet II.

Marosvásárhelyi kódex (Teleki–Bolyai Könyvtár, Ms. 0636), 81^r–83^v.

[81^r.] Ex Cont. Joan. Keserüi. 2. Cor. 13. v. 11. *Az mi hátra vagyon, atyámfiai, legyetek jó egészségben, épüljetek, vigasztaltassatok meg, egy értelemben legyetek, békességben lakjatok, és az szeretetnek, békességnek Istene leszen veletek.*

Exordium.

Igaz keresztyén névvel dicsekedő vitézlő rendek, ha itthon volnátok, mostan <nektek is szóllanék.> |:búcsúzó szómat hallandjátok, de úgy legyen, az mint az Úr akarja.:| Az kegyelmes Isten viselje gondotokat, sziből kívánom.

Sok búal, bánattal fáradott, sok keserőség miatt megepedett, és az sok munka miatt igen elbágyadott község, férfiak, vének és az ifjak, s mind asszonyok, s mind leányok, halljatok szót. |:Velem együtt köz társasi is vagytok.:|

[81^v.] |:Laertius Lib. 6. cap. 4.:| Amaz nevezetes Spárta városbeli Chilo azt szokta volt mondani: *Benefici dati oblivisci decet, accepti meminise*. Azaz: *Az mással tött jótéteményről elfeledkezni, de az mástól tött jóról megemlékezni illendő dolog*. Mely mondást az mostani emberek visszafordítottanak, mert ha ők valakivel valami jót tesznek, azt minduntalan emlegetik, ha peniglen mástól valami jót vesznek, azt el szokták felejteni. De én az ilyen háládatlan emberek köziben nem akarok számláltatni az szent Pál apostollal egyetemben, hanem minekokáért az kegyelmetek ecclesiájában immár négy esztendőktől fogván forgolódásom által valami jót cselekedtem, azt inkább el akarom felejteni, hogyszem mint mások előtt avval kérkedni.

[82^r.] Mindazonáltal a kegyelmetektől tött jótéteményről hálaadóképpen meg akarok emlékezni. Mostan annakokáért szómot imez igéken akarom fundálni: *Az mi hátra vagyon, atyámfiai, legyetek jó egészségben*. *Lege omnes*.

Bulcsúzik az szent Pál apostol ez meghallott igékben az korintusbeliektől, én is kegyelmetektől, ezt mondván: *Az mi hátra vagyon, atyámfiai, legyetek jó egészségben*.

Míntha azt mondaná az szent Pál: Minekutánna tisztemben, hivatalomban tinálatoknál jártam, mind írásommal, mind tanításommal azokra, az mellyek szükségesek, üdvösségesek, intettelek, szeretettel taníjtottalak, immár az vagyon hátra, hogy tütölletek elbúcsúzzam, és isment tünեktek minden jót kívánjak. *Azért legyetek jó egészségben*.

Tanóság.

Az jó egészség minden testi, lelki áldásokat befoglal. Mert az jó egészség nélkül embernek minden névvel nevezendő [82^v:] jók ízetlenek, mint az só nélkül <való>, hogy akár-minemű drága étek ízetlen. Erről mondta Tales: *Qui corpore sanus est, animo autem eruditus*. Azaz: *Az kinek jó egészsége vagyon, jó értelme is vagyon*.

2. Mond: *Épüljetek*. Ez igében, mely görögül annyit teszen, Κατάρτισεις, azaz katartizeste, épüljetek, azt kívánja, hogy az testben, azaz az Isten templomában az tagoknak valami héja vagyon, valami fogyatkozása vagyon, felépíttessék, azaz minden zűrzavarok visszavonások, irigységek, gyűlölségek az tagok közül, azaz az Krisztus ecclesiájából kitöröltesenek, és az Jézus Krisztusban való igaz hűt átal, egy szívvel, lélekkel, egyenlő akarattal legyetek, és nagy szeretettel szolgáljatok az Istennek.

3. *Vigasztaltassatok meg*. Mivel az Krisztus neviért az szent gyülekezetnek sokat kell szenvedni, sok próbákban kell forgani, a Krisztus keresztit vállára fel kell venni, [83^r:] azért kívánja az apostol mind külső-, mind belsőképpen, <mind lelki> |:mind testi|, mind lelki nyavalyából meggyógyíttassanak, megvigasztaltassanak az lelki tanítóktól, az igaz lelki orvosdoktoroktól, az Istennek szent igéjének hirdetések, tanítások és prédikállások által, úgy, hogy semmi próbák, semmi késértetek, semmi nyavalyák tüktököt az Istennek tiszta, szent igéjének hallgatásától, tanolásától és megőrizésétől (ki mindenekben vigasztal), el ne szakasszon és el ne idegenítsen.

4. *Egy értelemben legyetek*, úgymond, etc. Mintha azt mondaná: Az atyafiúi szeretetnek ez az ő kötele, hogy egymás szeretetben éljete, az tudományban, az igaz hűtben és valóságban egyesek, egymás szeretők legyetek. Mert az hűtben, az tudományban való különböző értelmek sok veszekedéseket, háborúságokat és visszavonásokat szereznek, és nemzenek, azért hogy az ne legyen, kívánom, hogy egy értelemben legyetek, az tudományban és igaz hűtben egyet értsetek, egyet akarjatok, egymás szeretetben éljete.

[83^v:] 5. *Békességben lakjatok*. Mivel vadnak nagy sokan olyyak, kik az tudományban és hűtben egyeznek, de egyéb dologban egymás között igen egyenetlenek és veszekedők az emberek, annakokáért kívánja ötödször az apostol, hogy külsőképpen is egyesek, egymás szeretők legyennek és békességben lakjanak.

Summa.

Azt mondom az apostollal együtt, hogy valami dolog ez világi életetekre szükséges, sőt, még valamit az jövendő örök életben kívántok is ez életnek utánna, adja meg az Úristen tünektek, kívánom, kívánom. És az szeretetnek és békességnek Istene legyen tüveletek. Ámen.

Szatmári Áron¹

Isten, angyal, krisztus. Változatok a 8. zsoltárra²

1.

Az 1602-ben Debrecenben kiadott református gyülekezeti énekeskönyv³ kapcsán Pap Balázs amellet érvel, hogy Újfalvi Imre az énekeskönyv szerkesztésekor egy mára elveszett unitárius énekeskönyv-kiadást is forrásként használ. Tudunk arról, hogy Enyedi György unitárius püspöksége idején sajtó alá rendeztek egy énekeskönyvet,⁴ bizonyos énekek valószínűleg innen kerültek az 1602-es debreceni editióba.⁵

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai közül a 8. zsoltárnak ismerjük legkorábról nyomtatott megjelenését, még hozzá szintén az 1602-es énekeskönyvből. „Egy Szentháromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveg-hűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő –

¹ SZATMÁRI Áron (Pécs, 1991–) alap- és mesterképzését a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szakán végezte. 2015-től a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója, 2018-tól doktorjelöltje. Kutatási területe a 16. századi költészettörténet, ezen belül a protestáns – főként unitárius – gyülekezeti éneklés. Részt vesz Bogáti Fazakas Miklós verses művei kritikai kiadásának elkészítésében. Elérhetősége: szatyil2@gmail.com.

² A tanulmány eredetileg a *Verso – Irodalomtörténeti folyóirat* 2019/2. számában jelent meg: <http://versofolyoirat.hu>. Megírását az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

³ *Keresztyéni énekek*, RMNy 886 (Debrecen: 1602). – Bogáti 8. zsoltára: 8r.

⁴ RMNy 746. – Ezzel az énekeskönyvvel és énekanyagával a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is foglalkozott. A konferencia anyaga később a *Keresztény Magvetőben* is megjelent, ld. a 2017/2–3. szám tanulmányait.

⁵ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246. – H. Hubert Gabriella ezt szintén valószínűnek tartja, tanulmányában fel is vázolja az elveszett énekeskönyv valószínűsíthető tartalmát és lehetséges szerkezetét: H. HUBERT Gabriella, „Az unitárius éneklés kezdetei”, *Uo.*, 165–176.

zsoltárához” – jegyzi meg Pap tanulmányának végén.⁶ Írásomban amellet érvelek, hogy a 8. zsoltár nem felelt meg minden tekintetben Újfalvi nézeteinek, viszont gondolatmenetem – reményeim szerint – csak még inkább alátámasztja Pap feltételezését, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jut hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

2.

Nem tudok kitérni a Bogáti-zsoltárok szerteágazó és kusza szöveghagyományának minden kérdésére, ezért csak felvázolom a tanulmány szempontjából releváns gócpontokat. A példányból is ismert legkorábbi nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616 körül jelent meg, ebben tizenkét Bogáti-zsoltár kap helyet, köztük a nyolcadik.⁷ Ennél korábról csak egyetlen nyomtatott Bogáti-zsoltárt ismerünk: az 1602-es református énekeskönyvben megjelenő 8. zsoltárt.

Etlinger Mihály a *Bölöni-kódex*⁸ szövegeit olvassa össze az 1602-es énekeskönyvvel, ennek alapján ő is megerősíti, hogy léteznie kellett egy 16. századi unitárius kiadványnak, és szerinte ebben a kiadványban a 8. zsoltár is helyet kapott. Regisztrálja, hogy az 1602-es énekeskönyv szövegéből hiányzik a zsoltár 10. strófája, míg ez a strófa a *Bölöni-kódex*ben megvan, vagyis a kódex KG monogramú másolójának nem lehet forrása az Újfalvi-féle énekeskönyv.⁹ A 8. zsoltár esetében az 1616 körüli unitárius énekeskönyvnek sem lehet forrása az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv, ugyanis az onnan hiányzó 10. strófa az unitárius kiadványokban is megvan.

1602 előttről nem ismerünk Bogáti teljes *Psalterium*át tartalmazó kéziratot, és az se biztos, hogy a szerző életében elkészül egy tisztázata a zsoltárkönyvnek.¹⁰

⁶ PAP, „Az 1602. évi...”, 246. – Újfalvi Imre az 1602-es énekeskönyv előszavában írja a következőket: „Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok énekesektől is magyar ritmusokban rendeltetvén: egy pediglen sokképpen is találtatik. Második, hogy az melyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanak”. – *Keresztyéni énekek...*, ()4r; Betűhív átírata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Historia Litteraria 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 393.

⁷ RMNy 983. – Az énekeskönyv címlapja nem ismert. Bogáti 8. zsoltára: 204.

⁸ *Bölöni-kódex*, S 30 (1615–1621). – Bogáti 8. zsoltára: 130v.

⁹ ETLINGER Mihály, „A *Bölöni-kódex*ről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 21–47., 41.

¹⁰ Nem eldöntött, hogy Bogáti valóban meghalt-e 1592-ben, vagy csak a 17. század első éveiben. Lásd erről az új Bogáti-kritikai életrajzát: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad.

Az ismert *Psalterium*-kéziratok közül 1616-ra már valószínűleg több is elkészül, de nem kimutatható, hogy ezek közül valamelyik közvetlen forrása lett volna az 1616 körüli kiadásnak. Egyik énekeskönyvben sem nevezik meg a szerzőt, és egyáltalán, semmi jel nem utal arra, hogy a két énekeskönyv szerkesztői ismerték volna a teljes zsoltárfordítást, vagy tudták volna, hogy Bogáti fordításáról van szó. Az is feltűnő, hogy az unitárius énekeskönyvbe bekerült zsoltárok igen nagy szerkesztésen estek át, hogy a gyülekezeti éneklés számára szalonképesek legyenek, és az 1602-es énekeskönyvben is szükség volt egy strófa elhagyására. Ha teljes zsoltárkönyvből dolgoztak volna a szerkesztők, könnyen választhattak volna olyan zsoltárt, amely nem problematikus – vagy jóval kevésbé problematikus – ájtatossági vagy teológiai szempontból.

Felmerülhet, hogy éppen azért ezeket a zsoltárokat válogatták ki a *Psalterium*ból, mert ezek hiányoztak a sorozatból. De erre ugyanúgy válaszolhatunk, mint a népmesei király az igazmondó juhásznak: akkor a többi hiányzó zsoltárt is átvették volna. Hisz az 1602-es kiadásból a zsoltárok majdnem fele hiányzik, az unitárius kiadásból pedig körülbelül a kétharmada, és láthatjuk, az sem gond, ha a zsoltárokat át kell szerkeszteni. Az 1602-es énekeskönyvben ráadásul megjelenik egy másik fordítása is a 8. zsoltárnak, amely már a 16. századi nyomtatott énekeskönyvekben is helyet kapott. Ennek alapján akár hihetünk is Újfalvinak abban, hogy valóban nem volt tudomása a teljes zsoltárkönyv magyar nyelvű verses fordításáról.

Etlingerrel több helyen írtunk arról, hogy Bogáti zsoltárai külön is terjedhettek, akár már a 16. század során. Így tehát akár a 17. századi nyomtatványok, akár a 16. századi unitárius énekeskönyv szerkesztői hozzájuthattak egyes Bogáti-zsoltárok kézírataihoz.¹¹ Arra kell elsősorban keresnünk a választ, hogy a ma is ismert énekeskönyvek közös vagy különböző forrásból dolgoztak-e. Ehhez nézzük meg, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két nyomtatott énekeskönyv szövege.

ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina, biogr. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam 13/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 456–457.

¹¹ ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016), 103; ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 280–286, 285.

3.

Szövegközlésem a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatán alapul, ez reprezentálja a teljes *Psalteriumot* megőrzött kéziratok szöveg hagyományát. Az összevetések alapján ennek a kódexnek a szövege áll legközelebb egy olyan szövegállapothoz, amelyhez a ma ismert másolatok mindegyike többé-kevésbé kapcsolódik. Azért nem nevezem ezt szerzői szövegnek, mert úgy tűnik, hogy több szerzői variáns is megjelenik a zsoltárok hagyományozódásában.¹² A szövegközlés baloldali hasábjára tehát a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsa, szövegét modernizált átírással közlöm. A jobboldali hasáb az 1602-es református (R) és az 1616 körül kiadott unitárius (U) énekeskönyvnek, valamint a *Böloni-kódex* (B) 1616 elején készült lejegyzésének eltéréseit jelzi. Lábjegyzetekben közlöm a többi kézirat *Psalterium* szövegváltozatát, de csak abban az esetben, amikor nem egyértelmű, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a mérvadó variánst hozza, vagy ha ez más okból releváns az elemzés számára.¹³

Péchi Simon-énekeskönyv

Variánsok

Psalmus VIII.

Mely nagy az Isten

Nóta: Régen vala az nemes Perzsiában

R, B, U [hiányzik]

R: Nagy bánatban

B: Elmondhatod arra: Uram Isten, ki ígértél

1 Mely hatalmas az mi urunk, az Isten,
híre terjedt az nagy földkerekségen,
mert ki legyen, jelenti földön, mennyen,
széki égen¹⁴, zámolya az föld színén.

U: földön

R, U: égben

2 Erős hatalmát mindenütt jelenti,
az eget, földet valaki megnézi,
ha nem tudta, már bizonynal hiheti,
hogy Isten vagyon és nagy, azt értheti.

R: hogy erős Isten vagyon, megértheti

¹² SZATMÁRI Áron, „Bogáti nyomtatásban: A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 48–65, 55.

¹³ Rövidítések: PS – *Péchi Simon-énekeskönyv*, S 33 (1610 k.); SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, S 22 (1608); J – *Jancsó-kódex*, S 31 (1615 k.); MJ – *Mátéfi János kódexe*, S 39 (1634); KJ – *Kövendi János-kódex*, S 105 (1679); MP – *Magyari Péter kódexe*, S 167 (1704).

¹⁴ KJ, MP: égben

- 3 Legnagyobb mivolta tetszik az égen,
mert az *fényes ég ereje az földön*,
az vizeken, minden teremteteken,
éltet az ég mind ennyi kerekcségen.
R: széles ég erei; B: ez földön; U: ez földön
- 4 *Ím, hogy az csecsszópó gyermeket nézem*, U: csecsemő; B: csecsemű
nagy *bölcsességedet innét* ismerem,
anyja *csecsin* mint *neveled*, *intézem*,
kicsinből nagygyá mint *teszed*, *ítilem*.
R: Hogy az csecsemő gyermeköket nézem
R: bölcsösségedet innen
R: csöcsin, nevelöd, intézőm
R: teszöd, ítélöm; B: itélem
- 5 Nem mondhatja *tahát*¹⁵ az istentelen,
csak ezt nézze, hogy sozul Isten nincsen,
minden állat csak *ön kéjén lött s megyen*,¹⁶
csak történet, az mi esik emberen.
B, U: tehát
R: ű kéjén lött légyen; B: ő kéjén lött légyen
U: ő fejen lött légyen
- 6 Az eget, földet az ember *tekintse*,
hogy Isten vagyon, innét is *ismerje*,
nem *semmitől* lött *mindez* valamivé,
nem *magától* leszen kicsinből bölccsé.
R, B: tekintse
R: esmérje
R, U: semmiből; B, U: ez mind
R: magátul
- 7 Gyermek kicsin vérből csudán fagonik,
anyján belől, *kívül mint* nevededik,
vastaggyá mindenben mint *örögbedik*,
nem ember, ki ezen nem *elmélkedik*.
B [1 strófahiány]
R, U: kívül; R: mind
U: örögbedik
R: ámélkodik
- 8 Immár *mikor az nagy égre tekintek*,
napot, *holdot*, *csillagokat elnézek*,
kezed szennyét, *míveit elszemlélek*,
az embert *megtekintem*¹⁷, így *beszélek*.
R: midón, tekintek; B: mikoron az égre tekintek
B: hódót, csillagokat; R: megnézek
R, B: műveit; R: elszömlélek
R, B: hogy tekintem
U: hogy tekintem, beszéljek
- 9 Az embert mely nagy tisztességre fogtad,
mikor ötöt teremtetted s alkottad,¹⁸
mi dolog, hogy ugyan *megkoronáztad*,
minden *felett ez földön magasztaltad*.
R: ütöt; R, U: teremted és alkotád
B: mikoron ötöt teremted és alkutád
R: megkoronáztad
R: fölött, magasztalád; U: földön

¹⁵ Más kéziratokban: tehát

¹⁶ SZB, KJ: lött légyen; MP: lett légyen; J: ment lígyen; MJ: lött s megyen

¹⁷ SZB, KJ: hogy tekintem

¹⁸ MJ: teremted és alkuttad

- 10 Szent angyalid közé csaknem ültetted,
földi királlyá és istenné tötted,
vadon, barmon, halon úrrá emelted,
minden lelkes állaton feltisztelted. R [1 strófahiány]
- 11 Isteni *lelket őbelé bocsátál,*
kit őneki te magadból szakasztál,
te mindenkor oly igen rá *gondoltál,*
minden *dolgaiban te igazgattál.* R: lelköt űbelé; R, B, U: bocsáttál
R: melyet neki
R: gondolál
R, B, U: dolgaiban; R: igazgattál
- 12 *Serény lelket és eszest bele adtál,*
kivel egyaránt áll az angyalokkal,
kivel nagyobb mindenféle állatnál,
*teste szerént küsebb az angyaloknál.*¹⁹ R: Sörény, eszöt, adál
R: mellyel
R: mellyel
R: teste szerint csak kisebb angyaloknál
U: teste szerint kisebb az angyaloknál
- 13 *Temérdeki sok jót ez mellett hadtál,*
hogy éljen, bírjon ennyi *sok javiddal,*²⁰
gyönyörködjék minden kazdagsággoddal,
summa *szerént éljen* nagy urasággal. R: Temérdöki; R, B, U: adtál
R: javaiddal; B: sok jovoddal; U: sok jovoddal
R: gyönyörködjen, gazdagságokkal
U: kazdagságokkal
R, U: szerint; R: ilyen
- 14 Ezeket hogy látom, igen csudálom,
én Istenem, terólad én azt vallom,
nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom,
hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.
- 15 Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá,
teremtésről az Istent magasztalá,
emberekre *mely gondja* volt, *azt* látá,
mi állat az ember, azon csudála. B: mely nagy gondja; R: ezt

4.

Rögtön szembetűnik, hogy R a strófa elhagyásán kívül is sok olyan variánst tartalmaz, amelyek nem jelennek meg sehol máshol. Az ö-ző alakokra más debreceni editiókban is bőven találunk példát, de sok eltérés ennél lényegibb, akár egy egész sorra kiterjed, és ezek egy református szerkesztő munkáját sejtetik, vagyis jó eséllyel az 1602-es kiadás szerkesztésekor jöttek létre. Az már koránt

¹⁹ SZB: test szerént csak kisebb az angyaloknál

²⁰ SZB: sok javaddal; J, MJ: sok jovoddal; MP: sok jovoddal; KJ: jovaiddal

sem olyan egyértelmű, hogy a kézirat hagyományhoz képest R, B és U egy külön ág lenne, de több esetben együtt térnek el. Vizsgáljuk meg ezeket a szöveghelyeket.

1. strófa, 4. sor: az „égen” szót több kéziratban írják „eghen”-nek. Ez az írásmód könnyen félreolvasható, így az „égen” alak függetlenül is kialakulhat.

5. strófa, 3. sor: a „lött légyen” alak több kéziratban is megjelenik. Ebben a formában a sor csak annyit jelent, hogy az állatok (lelkes lények, vagyis a mai értelemben vett állatok és emberek) teremtettek – ami jelentősen leegyszerűsíti a sor értelmét. A „megyen” azért fontos szó itt, mert amellet teszi le a voksot, hogy Isten nem csak teremtője az élőknek, hanem jelenbeli gondviselője is. Ez Bogáti számára fontos kérdés, lásd ehhez 33. zsolttárát, melynek argumentuma: „Az teremtő gondviselő is”. Ráadásul a „lött légyen”-ből nehezen lesz „lött s megyen”. Tehát PS alakja lehet az eredeti, viszont az eltérések azt is jelzik, hogy ennek értelme nem volt egyértelmű, és a másolók könnyen javították „lött légyen”-re. Így ez a sor sem bizonyíték R, B és U összetartozására.

8. strófa 4. sor: a „hogy tekintem” alak szintén megjelenik több kéziratban, ezért itt is érvényes az előző gondolatmenet. PS alakja csak akkor érthető, ha a fülünkben cseng a strófa eleji „Immár mikor”. A sort magában olvasva viszont valóban érthetőbb lesz „hogy tekintem” formában. Vagyis horizontálisan is könnyen ki tud alakulni ez a variáns, és a némely kézirrattal való egyezés is inkább ennek a jele.

9. strófa 2. sor: PS variánsa a strófában végig ugyanazt az igeidőt szerepelteti. B és U esetén viszont minden rímbe csak egy *t* jelenik meg, ami szintén logikus, de Bogátinál az előbbi jóval gyakoribb, nagyon ritkán keveri egy strófán – vagyis egy mondaton – belül a múltidőket. R-nél egyik tendencia sem érvényesül, inkább úgy tűnik, mintha a 3. és 4. sor végét a szerkesztő igazítaná a 2. sorhoz. Ha figyelembe vesszük MJ kevert alakját, akkor az is elképzelhető, hogy a források egy ehhez hasonló alakot egységesítettek különböző módokon és szinteken. Ha módosításról van szó, az persze végbemehetett függetlenül is, de akkor is fel-tűnő, hogy éppen R, B és U alakja egyezik meg. A 11. strófa 1. sora esetében hasonlót látunk. Itt is többféle tendencia érvényesül a strófán belüli igeidők egységesítésében, de az 1. sorban az R, B és U alakja együtt tér el az összes többi forrástól.

A három forrás együtt tér el a 4. strófa 1. sorában, a 11. strófa 4. sorában és a 13. strófa 1. sorában is. Mindenki döntse el, hogy milyen erősnek gondolja ezeket az eltéréseket. Leginkább azt kell figyelembe venni, hogy mennyi esélye van annak, hogy a változtatás függetlenül következzen be két forrásban, illetve hogy a szerkesztő vagy másoló magától javítsa vissza egy másik forrással megegyező

alakra. A nyomtatásban való megjelenés miatt ez úgy is bekövetkezhetett, hogy a szerkesztő vagy másoló a templomban megtanult alakot hagyományozta tovább, és nem a közvetlen forrását.

A vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a közös variánsok alapján valószínű a kapcsolat a nyomtatott énekeskönyvek és a *Bölöni-kódex* szövegei között, az eltérések alapján látható egy erre utaló tendencia. Ugyanakkor perdöntő, erős bizonyíték nincs erre a kapcsolatra – a 8. zsolttár variánsai alapján. Viszont emlékezzünk arra, hogy R és B egy-egy strófa hiánya miatt (és R egyéb számos eltérése miatt) U-nak egyik sem lehetett a forrása, és B-nek sem lehetett forrása R. Az Etlinger által citált hely, az 5. strófa 3. sorának „kéjén”–„fején” eltérések miatt B sem másolhatta U-t.²¹ Fentebb kizártuk annak a lehetőségét, hogy egy teljes *Psalterium*-másolat lett volna az énekeskönyvek forrása, de az sem valószínű, hogy a három különböző helyen, és időben sem egyszerre készülő forrás érintkezett volna a 8. zsolttár magában terjedő ugyanazon kéziratával.

Hosszan folytathatnánk még a valószínűségek és az ellenvetések sorát. Ehelyett érdemesebb megnézni Etlinger, H. Hubert és Pap több énekre kiterjedő, és jóval meggyőzőbb példákat felvonultató összehasonlításait. Az általuk felrajzolt képbe jól beleilleszkedik a fenti elemzés eredménye, és megerősíti azt, hogy Újfalvi Imre, a *Bölöni-kódex* másolója és az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv szerkesztője bizonyos énekek – köztük a 8. zsolttár – esetében egy közös forrásból dolgoznak, amely jó eséllyel a példányból nem ismert 16. századi unitárius énekeskönyv. E tekintetben már az is jelentős eredmény, hogy a 8. zsolttár tüzetes elemzése nem mondott ellent ennek a premisszának.

5.

Egy dologgal még adós vagyok. Eddig evidenciának vettem, hogy Újfalvinak problémája volt a kimaradt 10. strófával, és nem véletlenül, figyelmetlenségéből maradt ki az 1602-es kiadványból. Pedig ez volt az egyik érv amellett, hogy Újfalvinak nem volt lehetősége válogatni a zsolttárok között, hanem azt vette át, amihez hozzájutott, még úgy is, ha problémája volt a szöveggel, és úgy is, hogy már ismerte máshonnan a zsolttár fordítását. A továbbiakban amellett érvelek, hogy a 10. strófa egy unitárius forrásban akadálymentesen megjelenhet, egy trinitárius forrás számára azonban gondot okoz a szerepeltetése. Ezzel áttételesen azt is iga-

²¹ Jelen tanulmány keretei között nem tudok hosszabban kitérni rá, de további vizsgálatra érdemes, hogy az 1697-ben kiadott unitárius énekeskönyv (RMK I. 1503) a „kéjén” alakot hozza, és hiányzik a zsolttár 7. strófája.

zolni szeretném, hogy a három forrás közös őse egy unitárius kiadvány. Eközben kitérek Újfalvi és a szövegűség viszonyára is, amelyre jól rávilágít a 8. zsoltár két parafrázisának különbözősége, és sorsa az 1602-es énekeskönyvben.

Bogáti parafrázéáló módszere a bibliai versek szoros követésén alapul. Verses szövegeiben betoldásokat, kommentárokat – többnyire – csak a szöveg paratextusaiban találhatunk (akrosztichonok, argumentumok, nyitó- és záróstrófák, „Interpretatio”). Az értelmező részek ezekben az esetekben leválaszthatók a szorosan vett fordításról, amely viszont általában követi a forrásul vett bibliai szöveg szövegbeosztását és arányait. A 8. zsoltár ebben a tekintetben atipikus. Az eltérések jól láthatóak lesznek, ha Bogáti szövegét a vizsolyi Biblia szövegével vetjük össze.²²

Vizsoly, 1590.	Bogáti
[2] Mi URunk Istenünk, mely igen csudálatos a' te neved az egész földön, ki az te dicsőségedet az Égeknék felötte magasztaltad.	1–3. strófa
[3] Az kicsinyeknek és csecsszopóknak szájok által erősítetted meg az te hatalmadat az te ellenségidért, hogy megrontsad ellenségidet és az bosszúállókat.	4–7. strófa
[4] Mikor látom az te Égeidet, az te kezednek munkáit, az Holdot és az csillagokat, melyeket te teremtettél, <i>(akkor így gondolkodom:)</i>	8. strófa
[5] Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatot [sic!] őtet.	9. strófa
[6] Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az Angyaloknál, mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet.	10. strófa
[7] Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá, mindeneket vetöttél az ő lábai alá.	=
[8] Juhokat és minden barmokat, meg az mezei vadakat is.	=
[9] Az Égi madarakat és a' tengernek halait, és az melyek által járnak az tengernek ösvényit.	=

²² *Szent Biblia*, RMNy 652 (Vizsoly: 1590), 541r. – A modern kiadások veraszámozását használom (amelyből egyet le kell vonni ahhoz, hogy megkapjuk a vizsolyi kiadásét), mivel a különböző számozások követhetlenné tennék a következő fejtegetéseket.

?	11–13. strófa
[10] Mi URunk Istenünk, mely igen dicsőséges a' te Neved mind az egész földön.	14. strófa
?	15. strófa

Láthatjuk, hogy a zsoltár első két versét Bogáti hét strófa hosszan hozza, nem lényegtelen betoldásokkal és önismerlésekkel. Ezzel szemben a 6–9. vers szorosan vett szövege egy strófába – a tizedikbe! – van besűrítve, amit három strófa kommentár követ, szintén tartalmi ismételésekkel.

6.

A 8. zsoltár a krisztológiai viták egy fontos hivatkozási pontja, mivel 5–7. versét a *Zsidókhoz írt levél* 2,6–8 idézi, és vonatkoztatja Jézus Krisztusra. A levél értelmezése szerint az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* kisebbé lett az *angyaloknál*. Ez a krisztológiai értelmezés beleíródik a 8. zsoltár értelmezési hagyományába is.

Ennek ékes példája éppen az az Agostino Giustiniani által összeállított többnyelvű zsoltárkiadás, amely Bogáti egyik forrása lehetett a *Psalterium* készítésekor.²³ A többnyelvű kiadványból kitűnik, hogy már szövegkritikai szempontból is problémás a zsoltár szövege. A héber szöveg 6. versében az „isten, istenség, istenek” értelmű אֱלֹהִים (elohim) szó szerepel, de a *Szeptuaginta* ógörög és a *Targum* arámi szövege ezt „angyalok” értelmű kifejezéssel adja vissza. A zsoltárkiadás *Vulgata* szerinti latin hasábjában így olvasható a 6. vers:

„Minuisti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum”

míg Giustiniani héber szerint készített latin fordítása így adja vissza:

„Minuisti eum parum a DEO, gloria et decore coronabis eum.”²⁴

²³ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 160.

²⁴ Augustinus IUSTINIANUS, ed., *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum* (Genua [Genova]: 1516), B1v–B2r, https://books.google.hu/books?id=aX_TSKN1UdsC, megnyitva: 2019. július 3. – Hieronymus is „a Deo” formában fordítja a ki-

A probléma onnan ered, hogy az „elohim” többes számú alak, de a héberben jelenthet egyes számú és többes számú főnevet is.²⁵ A Biblia héber szövegében „Istent rendszerint ez a szó jelöli, de egyes számú jelentéssel. [...] A többes számú forma azonban jelölheti a pogány isteneket, valamint az isteni, mennyei lényeket, angyalokat is.”²⁶

Giustiniani hosszás kommentárt fűz a 8. zsoltár 6. verséhez. Eldönthetőnek látja a problémát: szerinte a helyes értelmezés „a Deo”, és itt egy régi fordítási hiba élt tovább. Kitér arra is, hogy a hiba a *Zsidóknak írt levél* görög fordításában [sic!] is bekövetkezett, és a levél eredeti héber változatában is „Isten” értelemben szerepelt a kifejezés. Érvelésében végig a *Zsidókhöz írt levél* kontextusa alapján – de ezzel a módosítással – magyarázza a zsoltár kérdéses szöveghelyét: az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* – szenvedése idejére – kisebbé lett *az Atyánál*, hogy aztán úrrá legyen mindenén.²⁷

Sebastian Münster épp ellenkező álláspontot képvisel. Bibliakiadásában a *Szeptuaginta* értelmezését tartja helyesnek, és a héber „elohim” szót „angyalok” formában fordítja. Idevonatkozó jegyzete szerint ebben héber értelmezések szerint jár el, majd sommásan el is ítéli a Giustiniani-féle fordítási lehetőséget, vagyis azokat, akik az „Isten” jelentést erőltetik, azért, hogy Krisztusra lehessen vonatkoztatni a sort.²⁸ Münster tehát szétválasztja a zsoltár betű szerinti értelmezését, és a szöveghely *Zsidókhöz írt levél* szerinti lehetséges applikálását.

Ezen az alapon áll a Münster kiadását is felhasználó vizsolyi bibliakiadás szövege is. Mindkét helyen „angyalok”-nak fordít, de lényegessé válnak más különbségek az ószövetségi és az újszövetségi textus között. A zsoltár 6. versében a „tetted” helyett a „teremtetted” kifejezést használja, amely egy szentháromság-teológia keretein belül nem alkalmazható Krisztusra. A teremtés nem értelmezhető ideiglenes jelentésben sem, hanem egy egyszeri és végleges aktus: Isten *egy*

fejezést héber alapján készített zsoltárfordításában: Robertus WEBER, ed., *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994), 777.

²⁵ A héber nyelvben kevésbé vagy egyáltalán nem járatos teológusok egyik érve a szentháromság léte mellett éppen az volt, hogy Istent a Biblia többes számú szóval illeti. Erről a problémáról bővebben: DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 63.

²⁶ SZABÓ Mária, *A Zsoltárok kincsei: Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel: Válogatás a Zsoltárok I. könyvéből (1–41)* (Budapest: Szent István Társulat, 2015), 88.

²⁷ IUSTINIANUS, *Psalterium Hebraeum...*, B1v–B2r.

²⁸ Sebastian MÜNSTER, transl., *Hebraica Biblia* (Basilea [Bázel]: 1546), 2:1165, <https://books.google.hu/books?id=LsUOYBtDT-IC>, megnyitva: 2019. július 3.

kevéssel teremtette kisebbé az embert – az angyaloknál. Ez az elmozdulás a teremtetéstörténettel való korrespondanciákat erősíti meg.²⁹

A zsoltárhoz írt argumentumban ezt olvashatjuk: „ő mindazáltal nem csak teremtette és megékesítette az ő ábrázatjával az embereket, hanem annak felötte oly méltóságos állapotra emelte, hogy minekutána az elveszett emberi nemzetséget megváltotta, Isten fiai lennének, valakik őbenne hinnének”.³⁰ Ez már a *Zsidókhoz írt levél* értelmezése, de ez a kiadás úgy állítja a keresztény üdvtörténet kontextusába a zsoltárt, hogy a *sensus historicus* nem veszi érvényét. Továbbra is az emberiségről tesz állítást a zsoltársor, csak a *sensus historicus mellé* odakerül a *sensus propheticus*: egyszerre szól az emberiség teremtéskor kapott és jövőbeli dicsőségéről. Ráadásul ez az üdvtörténeti értelmezés csak paratextusként, külsőleg kapcsolódik a zsoltár szövegéhez.

Válaszúti György antitrinitárius értelmezése az applikálás és a belőle levonható következtetések hatókörét is máshol vonja meg. A *Pécsi disputa* erről szóló részét így vezeti be: „az mely Psalmusból látod, hogy az Apostolok bizonyosságot vettek. Ne ügyekezéssel arra, hogy azt az Psalmust egészen az Krisztusra magyarázzad, sem mindenkor egy avagy két ígért egészen az szentenciát, melyből az Krisztusra vettített. Mert az nagy tudatlanság leszen”.³¹ A 8. zsoltár helyes applikálása nála ez:

„Ps. 8. Mindeneket lába alá vetettél őneki, és egy kevésé tötted alább az Angyaloknál. Ez mondás história szerint Dávidnál vagyon és közönséges emberi nemzetnek méltóságáról, kinek Isten minden földi, és vízbéli, és égben repeső madarakot lába alá vetett, vagy keziben engedett, elannyira felmagasztalta, hogy kevés héa, hogy az Angyaloknak méltóságára nem jutottak. Ezt Krisztusra magyarázza Hebr. 2., de más értelemmel, hogy nem Dávidnál vagyon. Mert itt azt mutatja meg, hogy noha az Krisztus alább vettetett volt egy kevésé az Angyaloknál (tudniillik az halállal és szenvedéssel), de azért Isten őtöt abból felvötte, és oly dicsőségre, tisztességre emelte, hogy ez alá, és nem az Angyalok alá vettítette az következő vilá-

²⁹ Vö. 1Móz 1,26–28.

³⁰ *Szent Biblia...*, 541r.

³¹ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Régi magyar prózai emlékek 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 189.

got. Eddig azért elég az Apostallal az Psalmust az Krisztusra magyaráznod, applikálnod”.³²

Válaszútjánál tehát végérvényesen kettéválik a zsoltár és a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése, utóbbi semmilyen módon nem íródik bele az előzőbe. A *Zsidókhöz írt levél* szerzője nem az ószövetségi szövegben rejlő *sensus propheticus*t bontja ki, hanem csupán a zsoltárból vett szöveghelyek alapján magyarázza sajátos krisztológiáját. De a levél értelmezésekor sem szabad bevonni az idézett zsoltárok más textusait, hisz az önkényes válogatáshoz vezet: a zsoltárokból minden érvnek az ellenkezőjére is lehetne példát hozni – és hoz is Válaszúti. Értelmezői módszerét megalkuvásmentesen követve a *Zsidókhöz írt levél*ben írtak egészen más krisztológiához vezetik őt. A szöveghelyekből éppen az olvasható ki számára, hogy Krisztust Isten ruházta fel hatalommal és tette fiává.³³

7.

Kérdés, hogy Bogáti zsoltárfordításában miként jelennek meg az egzegézis fent bemutatott lehetőségei.³⁴ A korábban jelzett arányeltolásokkal és betoldásokkal a szöveg a zsoltár historikus értelmezését, a teremtéstörténettel való párhuzamait bontja ki. Az Istent megszólító szövegbeli szubjektum az emberi nem dicsőségét mint meglett dolgot, az ember állandó minőségét, és nem mint eljövendőt szemléli. Ez a dicsőség az ember istenképiségében (11. strófa) és teremtéskor kapott uralmában gyökerezik (9. és 13. strófa). A 13. strófában említett „summa” kifejezetten az 1Móz 1,28-ban olvasható áldásra vonatkozik. Az ember dicsőségére vonatkozó igék is mind a teremtettség, Istennek alávetettség jelentését hordozzák: teremtetted, alkottad, megkoronáztad, magasztaltad, ültetted, királlyá és istenné tötted, úrrá emelted. Vagyis egyezik a vizsolyi Biblia szövegének eljárásával abban, ahogyan eltávolodik a *Zsidókhöz írt levél* szemléletétől. Sőt, ezt a lehetőséget szabadabban aknázhatja ki Bogáti: a teremtéstörténet szövege nem csak hogy jóval nagyobb mértékben válik a zsoltárfordítás integráns részévé, de

³² Uo., 191–192, vö. továbbá: 583.

³³ Vö. ezekkel a részekkel: Uo., 286–287, 306–309, 644–645.

³⁴ Bogáti *Apokalipszis-kommentár*jában a Zsid 2,8 beteljesülését Jeruzsálem pusztulására érti: „De még nem látjuk, hogy mindenek lába alatt volnának. Ez az, hogy fenn áll még. Várja vala, hogy ellenségi talpa alatt lennének. Ez pedig Jeruzsálem romlása előtt vala”. – BOGÁTI FAZAKAS Miklós, [*Apokalipszis-kommentár*], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9, 15r–15v; Egy mára elveszett kéziratának betűhív átirata: DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 233.

ezt itt semmi nem is jelöli, vagyis nála a kommentárok – csak épp historikus kommentárok – észrevétlenül íródnak bele a zsoltárszövegbe.

A zsoltár 5. verse a *Zsidókhöz írt levél* számára két szempontból is fontos: az „embernek fia” kifejezés értelmezhető Krisztusra, a „megemlékezel”, „meglátogatod” igék pedig utalhatnak a megváltásra. Bogátinál az „embernek fia” kifejezés teljesen eltűnik, a fordítás inkább az isteni gondviselés bizonyítékaként olvastatja ezt a részt. Erre utalnak az 5. strófa szövegkritikai szempontból elemzett sorai, de a 11. strófa és a kolofon is megerősíti a szövegnek ezt a szándékát.

Tulajdonképpen nem az a fő kérdés, hogy Bogáti zsoltárfordításának helyes értelmezése-e, ha a szöveget a *Zsidókhöz írt levél* alapján Krisztusra applikáljuk.³⁵ Mivel ez egy bevett értelmezési kerete a 8. zsoltárnak – mint azt az idézett munkák is mutatják –, ezért számolnunk kell ezzel a lehetőséggel, és azt kell inkább megvizsgálnunk, hogy milyen módon applikálható Bogáti fordítása. Véleményem szerint a szöveg is számol ezzel a lehetséges befogadói attitűddel, ezért olyan módon rekonstruálja a befogadó számára a zsoltár história szerinti értelmét, hogy az minél távolabb kerüljön a *Zsidókhöz írt levél* szövegétől. A bővítéseknek, elhagyásoknak, a teremtéstörténet túlzott hangsúlyozásának az a célja, hogy megakadályozza, hogy egy szentháromság-teológia érveket találhasson maga számára a szövegben.

Ennek leglátványosabb példája a zsoltár 6. versének megfelelő 10. strófa, de valójában a 6. vers parafrázisa már a 9. strófa második felében elkezdődik. Innen sorjáznak a fentebb idézett igék, melyek az ember dicsőségét bizonyítják. Ha ezt a részt a *Zsidókhöz írt levél* alapján az olvasó Krisztusra akarná érteni, aki szintén „királlyá”, „istenné” és az embereken „úrrá” lett, akkor több problémába is ütközik. Ugyanis a parafrázis *földi királyról* és *földi istenről* ír, aki a „vadakon és baromokon” úr. Enyedi György egy prédikációjában Válaszútíhoz hasonlóan éppen azt hangsúlyozza, hogy a zsoltár ezen részét a *Zsidókhöz írt levél* írója szándéko-

³⁵ Vö. Ács Pál, „»Én fiam vagy, Dávid...«: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában”, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2011), 61–75. – Pap Balázs Bogáti 2. zsoltáráról írt tanulmányában hasonló dolgokat feszeget, és az ott leírtak szinte mindenben applikálhatók a 8. zsoltárra is, mégis, a következő fejtegetések talán árnyalják az összképet: PAP Balázs, „A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok”, in *Enyedi 460: Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina és LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2016), 209–218, 217.

san hagyja el: „Mert az Krisztus nem az barmoknak, ökröknek, hanem az embereknek tettetett királyává, fejedelmekké”.³⁶

Problémás az „istenné tötted” kifejezés is, és alighanem ennek használata a legfőbb ok, amiért Újfalvi elhagyja a 10. strófát. Itt Bogáti megcsinálja azt a bravúrt, hogy a héber szövegből adódó kétértelműség mindkét olvasati lehetőségét belecsempészi parafrázisába.³⁷ Giustiniani kommentárja azért javasolja az „a Deo” formát, mert ebben látja a bizonyosságát annak, hogy a Fiú Atyának való alávetése előtt is és után is a mennyben volt,³⁸ vagyis amikor az Atya mindent a Fiú lábai alá vet, az azt jelenti, hogy a Fiú újra isteni dicsőséget nyer.³⁹ Bogátinál úgy jelenik meg az istenné válás képzetköre, hogy közben egészen más jelentést vesz fel. A 10. strófa első sorából világos, hogy nem időleges alávetésről van szó, vagyis úgy válik az ember – vagy Krisztus – istenné, hogy mindeközben megmarad kisebbnek az angyaloknál. Fentebb bemutattuk, hogy a héber „elohim” szó isteni tulajdonsággal bíró lényekre is alkalmazható. Ebben az értelemben az „istenné tötted” kifejezés lehet az istenképiség kifejeződése, de istenhez hasonlóvá lett az ember abban is, hogy úr lett a földön, és ebben az értelemben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája. Ez utóbbi értelemben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája, mindkettő az uralkodás jelentésköréhez tartozik: a király istenhez hasonlatos annyiban, hogy uralommal bír. De Bogáti *Psalterium*ában hangsúlyos, hogy istenhez hasonló uralommal és méltósággal csak az Úr Isten ruházhat fel bárkit. Máshol ezt nem az „isten”, hanem a köznévi értelemben vett „krisztus” szóval fejezi ki Bogáti, ami szó szerint „felkent”-et jelent, és szintén a királyokra, uralkodóra használatos. Általában Dávidot nevezi meg így a beszélő, mint a 2. zsoltár 11. strófájában is: „az kit krisztussá tött, meg ne sértsétek”.

Viszont egy olyan szöveghely esetében, amelyet a *Zsidókhöz írt levél* miatt gyakran és könnyen applikálnak Krisztusra, nem használható következmények nélkül az „istenné tötted” kifejezés, mert az egy olyan Krisztus képét rajzolja ki, akit (az Atya) Isten teremtett és akit (az Atya) Isten tett istenné. Ez viszont ellent-

³⁶ ENYEDI György, *Prédikációi 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018), 303.

³⁷ Noha Dán felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a verset Bogáti a *Szeptuaginta* és *Targum* szövegváltozata szerint fordítja, és a szöveg elsődleges – a historikumot érintő – értelmezését tekintve ez így is van, most csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Bogátit meghi-lethette a héber szöveg kétértelműsége, és az „istenné tötted” kifejezésben finoman kitalintható egy ilyen jelentésárnyalat. Ld.: DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 160.

³⁸ Vö. Jn 3,13.31.

³⁹ IUSTINIANUS, *Psalterium Hebraeum...*, B1v–B2r.

mond a szentháromságtan Krisztus-képzetének, ahol a Fiú öröktől fogva létező, az Atyával egylényegű, és legfőképp nem teremtmény. Unitárius közegben ez a strófa problémamentesen megjelenhet, sőt, némi polemikus éle is lesz: megerősíthet egy szentháromság-tagadó krisztológiát – amennyiben persze releváns értelmezési keret a 8. zsoltár Krisztus személyére nézve.

8.

Újfalvinak nem az okoz gondot, hogy a fordítás nem teljesen hűen követi a bibliai textust, hanem az, ha problémásan érthető, vagy számára nem megfelelő teológiai nézetek olvashatók ki belőle. A 8. zsoltár Újfalvinal – közvetlenül Bogáti fordítása előtt – megjelenő másik parafrázisa is ezt a felvetést igazolja. A *Régen ó törvényben* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének⁴⁰ egy tipikus gyülekezeti ének abban a tekintetben, hogy a zsoltár fordítását minden további nélkül kibővíti keresztény értelmezésekkel, az ember megváltásával és Krisztus művével kapcsolatos kommentárokkal:

- 12 Ötet Angyaloknál, úgy tetszik egy ideig,
megaláztatad volna földnek nagy mélségéig,
de az Angyaloknál minden dicsőséggel feljebb dicsőítettik.
- 13 Mert űtet mindenek Királyává szentelted,
és mindennél űtet méltóságosbbá tötted,
megkoronáztattad, és minden állatnál űtet feljebb szerzötted.
- 14 Ez ember az Krisztus, ki ilyen csudálatos,
ez világiaknál ű igen utálatos,
mennyben az Istennél igen drágalátos és igen szerelmetös.
- 15 Az Atya Istentől mennyből alaküldeték,
itt megfogattaték, értünk megöletteték,
és eltemetteték, Zsidók ezt mívelék, de megelevenedék.

A konklúzió gyakorlatilag ugyanaz, mint a vizsolyi Biblia argumentuma, csak itt a szövegbe íródva:

⁴⁰ *Keresztyéni énekek...*, 6v. (RPHA 1193)

- 18 Immár mi örülünk, kik az Istenben hiszünk,
mert mi az hit által Isten Fiai löttünk,
minden örökségben az Krisztus Jézussal köz örökkössé löttünk.

A zsoltár 3. versének egy lehetséges értelmezése összekapcsolja a szöveghe-
lyet *Máté evangéliuma* 11,25-tel. A *Régen ó törvényben* készítője egyszerűen be-
toldja fordításába ezt az újszövetségi helyet is:

- 6 Az kisdedek által dicsírtetni akarál,
te ellenségidért velek prédikáltatál,
hogy hitetleneket, téged bosszontókat ekképpen megrontanál.
- 7 Krisztus szent Máténál szent Atyjának ezt mondja:
én szentséges Atyám, legyen neked nagy hála,
idvösségnek utát hogy az kisdedeknek te adtad megtudnia.

A csecsemők említésének egy másik lehetséges értelmezése az, amit Bogáti is kiemel: ahogyan őket „kicsinből nagygyá” vagy „kicsinből bölccsé” teszi Isten, az is példája az ő hatalmának. De ez az értelmezés a zsoltárban nincs kibontva, míg Bogáti rögzíti ezt a jelentést. Ráadásul nála ez beleilleszkedik az Isten gondviselősége melletti érvelésbe, amely a zsoltárnak legfeljebb csak az 5. verséből olvasható ki. Nem mellesleg ezen értelmezés rögzítése kizárja a 3. vers újszövetségi korrespondanciáját, tehát itt a hosszabb kommentárnak ez is lehet a célja.

A *Régen ó törvényben* kezdetű ének az 1602-es énekeskönyvbe a korábbi megjelenéseikhez képest jelentéktelen változtatásokkal kerül be. Noha az ének enyhén szólva nem követi hűen az ószövetségi textust, sőt, vállaltan nem teszi azt, mégis mindenben megfelel a zsoltár bevett protestáns értelmezésének. Az énekeskönyv előszava alapján Újfalvinak ezzel a parafrazeáló technikával bár lehetett gondja, de úgy tűnik, rosszallása szerkesztői tevékenységét nem befolyásolta. Láthattuk, hogy nem a zsoltár merőben ószövetségi értelmezése okozott problémát a szerkesztőnek, hiszen a vizsolyi Biblia is eltávolítja szövegét a *Zsidókhoz írt levéltől*, bár ott az argumentum rávilágít a helyes keresztény értelmezésre. A két parafrázis összehasonlítása megmutatja, hogy még csak az sem ok egy-egy strófa kiszerkesztésére, ha annak tartalma szorosán véve nem található meg a zsoltárban, hanem olyan betoldás, amely a zsoltár egy-egy versét értelmezi hosszabban, akár más bibliai textusok bevonásával. A kimaradó 10. strófa ráadásul önmagában nem mond ellen a vele párhuzamos bibliai helynek, azonban olyan kifejezéseket használ, amelyek nehezen érthetőek a református gyülekezet

számára, vagy egyenesen olyan értelmezést nyit meg, amely nem felel meg a gyülekezet református – de legfőképp: trinitárius – teológiájának.⁴¹

9.

Mindezek alapján valószínű, hogy a strófahiány létrejött egy református kiadványban nem a véletlen műve, elmaradása igencsak indokolható teológiai szempontokkal. Újfalvi ennek ellenére átvette ezt a zsoltárt, és úgy tűnik – ez az előbbiből következik –, egy unitárius kiadványból, még akkor is, ha már ismert volt számára egy fordítása a 8. zsoltárnak. Pap Balázs feltételezését tehát úgy javíthatjuk: Újfalvi még annak ellenére is átvette Bogáti 8. zsoltárát az elveszett 16. századi unitárius énekeskönyvből, hogy az szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek nem volt minden tekintetben megfelelő. A teológiai probléma könnyen orvosolható volt a 10. strófa elhagyásával, nem ebben különbözött Bogáti szövege más korabeli zsoltárfordításoktól. Ennek belátása nem gyengíti, sőt, éppen hogy megerősíti a feltételezést, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

⁴¹ Persze ezeknek alapján meggondolandó, hogy a „bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén” mit is takar pontosan Újfalvi előszavában. Azt, hogy a fordító nem követi hűen a Biblia szövegét, vagy azt, hogy a fordító nem – Újfalvi igényének – megfelelő bibliakiadásból, -fordításból dolgozik.

Szigeti Molnár Dávid¹

Szentmártoni Bodó János *Dialogismus*ának (RMK I 1333) nyomában.

Az elveszett nyomtatvány szegedi töredékmásolatáról²

Amikor 2015-ben az Erdélyi Unitárius Egyháznak köszönhetően csaknem négy évszázad után ismét megjelenhettek azok a nyomdatermékek, amelyek a szentháromság-tagadók vallási önmeghatározását szolgálták a 17. század első felében, nem nagyon lehetett már abban reménykedni, hogy újabb nyomtatványt vehetünk majd leltárba ebből az időszakból.³ Ugyan ismert volt, hogy Szentmártoni Bodó János „Torockószentgyörgyön 1623-ban egy párbeszédet dolgozott ki Krisztus haláláról és feltámadásáról”,⁴ úgy hittük azonban, hogy e munka örökre elveszett. E hitünkben aztán a lehető legszerencsésebb módon csalódhattunk, amikor nem kisebb dologra derült fény, mint hogy a *Dialogismus* egy töredékét a Szegedi Tudományegyetem egyik legjelesebb irodalomtörténésze, Dézsi Lajos lemásolta a századelőn;⁵ ami, ha az eredetit nem is pótolhatja, annyit mégiscsak

¹ SZIGETI MOLNÁR DÁVID (1986) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán a Magyar Irodalmi Tanszék tanársegédje. Kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története.

² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs háttér a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

³ MOLNÁR DÁVID, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015).

⁴ KÉNOSI TÖZSÉR JÁNOS és UZONI FOSZTÓ ISTVÁN, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I–III., (I–III.) fordította MÁRKOS ALBERT, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS MIHÁLY, sajtó alá rendezte HOFFMANN GIZELLA, KOVÁCS SÁNDOR, MOLNÁR LEHEL, (II.) a térképeket készítette ELEKES TIBOR, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006–2018), 2:205.

⁵ MONOK ISTVÁN (szerk.) a szövegmásolatok azonosításában munkatársak voltak FONT ZSUSZA, HORVÁTH IVÁN, SZIGETI CSABA, *Régi könyveink és kézirataink katalógusai: Dézsi Lajos kéziratgyűjteménye*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Bibliothecaria X./1. (Szeged: JATE, 1989), 3.

jelent, hogy most már nem egyszerűen említésből ismerjük a művet. De még mielőtt szó esnék róla, lássuk szerzőjét!

Szentmártoni Bodó János (†1648), akit a munka első magyar költőjeként is szokás ünnepelni, unitárius lelkész és költő volt; életrajzát többen megírták.⁶ Már a 19. században felhívták a figyelmet arra, hogy van két levele az Unitárius Vallásközönség levéltárában (ma ez a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára), amelyet püspökének, Valentin Radeckének címzett.⁷ Ezeket máshol közöltük, s most csak annyit árulunk el róluk, hogy milyen nívumokat rejtenek. Az egyik, hogy Szentmártoni Bodó nem Csík- vagy Homoródszentmártonban, hanem Dicsőszentmártonban született. Egy 1618-ban kelt levelét szülőföldjének iskolaigazgatójaként írta alá, márpedig ő ebben az évben Dicsőszentmártonban volt rektor. A másik újdonság pedig az, hogy fiának, Szentmártoni Bodó Bálintnak, aki majd a kolozsvári unitárius eklézsia papja lesz, a másik levél alapján 1619 után kellett születnie.

Egy harmadik iratból kiderül az is, hogy az 1622-től Torockószentgyörgyön papskodni kezdő Szentmártoni Bodó János jelen volt annál a vizitációnál is (1624), amely megállapította, hogy a torockószentgyörgyi igazgató „purus Sabbatarius”.⁸ Ezt az aranyosszéki esperes, Balázsfy György jegyezte fel egy levélben, amelyben úgy utalt Szentmártoni Bodóra, mint aki szó szerint újból előadhatja Radeckének a történeteket. Ennek az időszaknak a mi szempontunkból azért is van jelentősége, mert munkáinak nagyobb részét – így a *Dialogismust* is – itt, az „Aranyos vize gyönyörű mentében” írta Szentmártoni Bodó.

Magát a *Dialogismust* (1623) Keresden nyomtatták ki 1685-ben. A keresdi nyomdát, amely a 17. század egyetlen főúri magánnyomdája, Bethlen Elek azért állíttatta fel családjá ma is álló késő reneszánsz várkastélyában, hogy korán és váratlanul elhunyt bátyjának, a nála jócskán ismertebb Bethlen Farkasnak híres *Historiáját* kinyomtattassa.⁹ A történeti mű mellett azonban több kisebb terje-

⁶ A legfontosabbak: VERSÉNYI György, „Szentmártoni Bodó János (Első közlemény.)”, *Erdélyi Múzeum* 19, 7. sz. (1902): 328–339. VERSÉNYI György, „Szentmártoni Bodó János (Második és befejező közlemény.)”, *Erdélyi Múzeum* 19, 8. sz. (1902): 385–393. KELEMEN Lajos, „Szentmártoni Bodó János halála ideje”, *Erdélyi Irodalmi Szemle* 6, 3–4. sz. (1929): 344–346. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre (sajtó alá rendezte), *Az unitáriusok költészete, Régi Magyar Költők Tára XVII. század 4.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 659–661. (A továbbiakban: RMKT.)

⁷ BENCSÉDI Gergely, „A tordai unitárius algymnasium igazgatói 1576–1888”, *Keresztény Magvető* 24, 1. sz. (1889): 12–26., 15.

⁸ MOLNÁR, „az nagy...”, 106–113.

⁹ BÁNFI Szilvia és V. ECSEDY Judit, *A magyarországi nyomdászat képes krónikája 1473–1700* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2014), 168–169.

delmű munka is elhagyta a keresdi sajtót, ezekből viszont alig vagy egyáltalán nem maradt fenn példány, s ezért ritkaságszámba mennek. V. Ecsedy Judit így írt erről 2014-ben: „A Bethlen *Historiája* mellett készült másik hét nyomtatvány közül négy unikum, azaz egyetlen példányban maradt fenn, háromból pedig egyáltalán nem maradt fenn példány [...]. Ugyanígy csak Sándor István tudósít a *Kristus haláláról szóló dialogismusról*, példánya ma nem található.”¹⁰ Hogy Sándor és más régebbi bibliográfusok emlegethették ezt a munkát, az egyfelől Bod Péternek volt köszönhető,¹¹ másfelől pedig annak, hogy 1849-ig megvolt a nagyenyedi evangélikus-református kollégium könyvtárában Bethlen Kata könyvei közt.¹² Nyilván ezt a példányt ismerte Bod,¹³ Dézsi azonban nem ezt másolta le.

A sárospataki református kollégium könyvtárában ugyanis Harsányi István, az akkori helyettes könyvtáros az SS. 292. számú könyv táblájából 1909. augusztusában kiáztatott néhány lapot, amely szintén a *Dialogismus* szövegét tartalmazta. E felfedezéséről, úgy tűnik, levélben értesítette Dézsit, s ebben megírta, hogy keresdi betűkkel szedték a nyomtatványt, s egy olyan párbeszédéről van szó, amelyben Krisztus haláláról és feltámadásáról, illetőleg az örök életről beszél a szerző. Dézsi erre az egészet lemásolta, s 1910. március 14-én kelt kópiájára – az eddigiekkel együtt azt is – feljegyezte, hogy a töredék számait és bizonyos betűit összehasonlították egy 1684-ben megjelent keresdi nyomtatvány számaival és betűivel, s ezek ugyanazok voltak. Továbbá készített egy jegyzetet, miszerint a *Dialogismus* ép levele 12,5 cm hosszú és 7,7 cm széles (ebből a szöveg 9,6 × 4,5 cm), azaz, tipikus 12°. Mára Dézsi másolata rendkívül értékesé vált, az eredeti ugyanis elveszett. Van ugyan némi nyoma Sárospatakon (N 1350 volt a jelzete a második világháborúig), „azonban nem került vissza az oroszországi könyvek-

¹⁰ BÁNFI Szilvia, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter és V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei: XVII. század*, Hungaria Typographica II. (Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2014), 140.

¹¹ BOD Péter, *Magyar Athenas: Bod Péter válogatott művei*, válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta TORDA István, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 262. „BÁDÓ JÁNOS. Szentmártonról íratta magát; híres magyar versszerző. 1623-dik eszt. írt bizonyos személyek között való beszélgetést, mely a mi Urunk Jéhus Kristusnak haláláról s győzedelmes feltámadásáról vagon, rendes és szép magyar versekkel. Nyomt. Keresden. 1685. 12. r.”

¹² DEÉ NAGY Anikó, „Bevezetés”, in *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, szerk. SIMON Melinda és SZABÓ Ágnes, A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai II. (Szeged: Scriptum Kft., 1997), 7.

¹³ RMKT 659.

kel”.¹⁴ Ennek kapcsán nem érdektelen megjegyezni, hogy a *Dialogismus* nincs a hiányzó könyvek listáján.¹⁵

A másolat alapján az alábbi megállapításokat lehet tenni. Először is, a *Dialogismus* a legkevésbé sem valódi párbeszéd, sokkal inkább egyfajta kátészerű alkotásként lehet leírni (hogy kik azok a „bizonyos személyek”, akik között a dialógus zajlik, nem derül ki)¹⁶. Másodsor hangsúlyozni kell, hogy prózában íródott, ami azért meglepő, mert Szentmártoni Bodó fennmaradt munkáinak mindegyike verses. Harmadszor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a lapszámok alapján legalább 300 oldalas, azaz, igencsak vaskos nyomtatvány lehetett, negyedszer arra, hogy a másolat ronthatott a szövegen, a 281. lap ugyanis semmiképp sem eshet a V3 szignatúrára. Végül pedig azt húznánk alá, hogy a papír a kiáztatás során sérült (ún. lacunák keletkeztek), a hiányzó betűk azonban többségükben kikövetkeztethetőek. Eklatáns példa erre a 279. (?) lap (a kipontozott részeknél általában annyi pontot szokás tenni, ahány betűhelynyi a lacuna, Dézsi is így másolta le a szöveget):

tai lélekkel volta meg-
 ékesítettvén, kik endőt
 mondtak, mint s
 Jozeph a' Patriarch
 zül: Némelly
 szerint n
 kik s
 tán ő helyökben, azoknak
 maradékokat-is, kik lené-
 nek, és mindeniknek mi
 Némel-

tai lélekkel volta..... meg-
 ékesítettvén, kikendőt
 mondtak, mint s
 József a' pátriárk.....
 zül. Némelly
 szerint n.....
 kik s
 tán ő helyökben, azoknak
 maradékokat is, kik lenné-
 nek, és mindeniknek mi
 Némel-

Így egészíthetjük ki a szöveget: <próf>tai lélekkel volta<nak ..> megékesítettvén, kik <jöv>endőt mondtak, mint <.....> s József a' pátriárk<ákkö>zül stb.

¹⁴ Köszönöm Csorba Dávidnak, hogy segített utánakeresni a példánynak.

¹⁵ „A hiányzó könyvek”, *Translatio Librorum*, <http://mek.oszk.hu/sarospatak/html/magyar/hianyzykonyvek.htm>, megnyitva: 2019. május 20.

¹⁶ Mintha az egyik ő maga lenne.

Miután pótoltuk a hiányzó betűket, meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt lapok másolatában, sajnos, nem találunk olyan teológiai fejtegetéseket, amelyek alapján meghatározhatnánk, hogy Szentmártoni Bodó János melyik vezető unitárius irányzathoz tartozott. (Ezek az irányzatok a halál és a feltámadás kapcsán is feltűnően különböző elképzeléseket képviseltek még a 17. században is!) Arra azért felhívnánk a figyelmet, hogy Krisztus halála és feltámadása olyan téma, amely nagyon is használható „trójai falóként”, ugyanis talán eszkatológiai köntösbe a legkönnyebb (és egyben legcélszerűbb) krisztológiai kérdéseket bújtatni. Hogy Szentmártoni Bodó rejtett-e ilyeneket szövegébe, azt nem tudjuk, noha az megjegyeznénk, hogy ha csakugyan arról szól műve, amire címe alapján következtethetünk, ezt nehezen kerülhette ki. Ennek kapcsán nem érdektelen hangsúlyozni, hogy munkája a 17. század második felében (is?) megjelenhetett, ráadásul nem is akárhol, hanem Keresden.

Közismert, hogy a bethleni Bethlen család, így Elek is eredetileg unitárius volt, s hogy a felesége, Nagy Klára haláláig megmaradt annak. Valószínűleg ez is szerepet játszhatott abban, hogy kiadták Szentmártoni Bodó munkáját. Apafi Mihály 1680-as fakultatóriájából kiderült az is, hogy ő csak és kizárólag olyan unitárius könyvek kinyomtatását engedélyezte, amelyeket a dési komplanációkor, azaz, 1638-ban jóvá hagytak,¹⁷ így valószínű, hogy a *Dialogismus* is ugyanezért jelenhetett meg, ezért nem lehetett nonadorantista mű (legalábbis nyíltan semmiképp). A komplanációban rögzített teológia irányába mutat az is, hogy a *Dialogismust* a már református Bethlen Elek tette közzé. Az továbbra is kérdés, hogy az Apafi felhatalmazványában cím nélkül említett két könyv közül az egyik vonatkozhat-e Szentmártoni Bodó munkájára. Talán igen. Ha ez így lenne, ez talán azt is jelenthetné, hogy az erdélyi sociniánusok nem az 1630-as évektől kezdték az ő krisztológiai elveiknek megfelelően egyes magyar gyülekezetekben a dogmatikai különbségeket felszámolni, hanem szinte azonnal, hogy Radecke az egyház két legfontosabb pozícióját, a püspöki és a plébánosi széket is megszerezte (1622).¹⁸

Ami a *Dialogismus* irodalomtörténeti helyét illeti, azt kell mondanunk, hogy kvázi szépprózai olvasmány lehetett, amelyben Szentmártoni Bodó – a hitigazságokhoz figyelemfelkeltő részleteket, ún. népszerű exemplumokat vegyítve

¹⁷ MOLNÁR, „az nagy...”, 386.

¹⁸ Szentmártoni Bodó szűróan bizalmas kapcsolatot ápolt az alapvetően mégiscsak sociniánus Radeckével. Tudjuk azt is, hogy 1624-ben a szombatos mesterrel szemben foglalt állást. Szembeötlő továbbá, hogy a *Dialogismus* megírása után valamiért elidegenedett mind a teológiai témáktól, mind a prózától.

– a kor legközkedveltebb históriáit és fabuláit juttatta el olvasóihoz. Ebből a szempontból talán az a legbeszédesebb, hogy ő is adja azt a történetet, amelyet Mihálykó Jánostól Szabó László 1982-ben beválogatott a *Monda nékik egy példázatot* című antológiájába.

Szentmártoni Bodó Bálint: <i>Dialogismus</i>	Mihálykó János: <i>Az örök életnek szép és gyöngyörűsége nyári üdejéről való könyvecske</i>
Heródes testét az férgek övék, és í[gy] hala meg. Julianus apost[a]ta az harcon egy nyíllal megsebesítették, dühösképpen agyarkodván az KRISZTUS neve ellen, elvesze. Áriusz eretnek az árnyékszéken minden beleit kiontá, és úgy hala meg.	Arius amaz nagy eretnek, mikoron az Jézus Krisztusnak igaz istenségét szidalommal illetné, nem kevés embereket elhíttetett, úgyhogy láttatja vala, mintha elhatalmaznék, és az Krisztusnak tisztessége és tudománya földhöz veretnék, az Isten csudaképpen az játékba kapott. Mert mikoron Konstantinápolyban az auditóriumba akarna bémenni, az útfélen az természetnek dolga (követem az keresztyén füleket) reáérkezék, az árnyékszékre méne, és béli kiomolván, rettenetes és bűdös halállal meghala. Julianus Apostata is azt gondolja vala, hogy ő az Krisztusnak tisztességét teljességgel eltörli, mindazonáltal jóllehet ő eléggé kegyetlenkedék, ugyan el kelle vesznie, mert az perzsiáiak ellen az harcon véletlen meglövik halálosképpen. Akkor ő egy marék vért meríte az sebből, és valete gyanánt az ég felé felveti, és azt mondja: »Vicisti tandem Galylae! Meggyőztél már, te galilei.« Értvén az Krisztust. ¹⁹

Talán ennyiből is látszik, hogy a *Dialogismus* rendkívül olvasmányos stílusú lehetett, ízelítő gyanánt a ránk maradt töredéket közöljük is a függelékben.

¹⁹ SZABÓ Lajos (vál., az előszót írta és jegyz.), *Monda nékik egy példázatot: Száz szép-prózai szemelvény a 17. századi protestáns prédikációkból* (Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, 1982), 50.

Befejezésképp arról szeretnénk még néhány szót ejteni, hogy mi a szöveg jelentősége, és miért érdemes foglalkozni vele. Először is azért, mert egy „elvezett” RMNy-tételről van szó (amely egy jelentősebb szerző tollából származik), egy nagyon fontos hungarikumról, amely Apafi Mihály kevésbé ismert vallás- és nyomdapolitikájához is adalékokat szolgáltatathat. Vannak azonban egyház- és eszmetörténeti okaink is: a *Dialogismus* az unitáriusok belső vitáinak szempontjából sem tűnik érdektelennek. Végül, de nem utolsósorban a közléstől azt reméljük, hátha egy kézirat másolatban később azonosíthatóvá válik a *Dialogismus*-nak egy nagyobb szövegegysége.

Függelék²⁰

[279]<prófé>tai lélekkel volta<nak...> megékesítettvén, kik <jöv>endőt mondtak, mint.....s József a' pátriárk<ák kö>zül. Némely.....szerint n....., kik s.....tán ő helyökben, azoknak maradékokat is, kik lennének, és mindeniknek mi.....Némel-

280 -án érttettenek arról, hogy az ő jelenvaló életek jobb állapotra változnék; természet felett való értelemben voltak, hogy ők ez földről az mennyei paradicsomban vitettetnének, m<ikén>t Babylas Antiochenus²¹, kinek mikor fejét el akarnák venni, ezt mondja vala: >>Térj vissza én lel- _____
_____ (lapszálon: vers. Psal: 116./ 10 sor híja²²)

281(=V3?) -lyében. Végezetre voltak olyak is, kik halálok idején fő módon peroráltak 'szónokoltak' ez életnek haszontalanságáról, az halálnak heában való rettentésiről és arról való hamis vélekedésekről, az örök életnek kezdetiről, az Sz. Lélek vigasztalásinak belső érzésiről és az ő Krisztusához való elmenéséről.

KÉRDÉS. Azokról m<int>²³ kell érteni, akik ilyen emlékezetes szókat nem m<on>danak, hanem ezek nélkü<l> képteleneket szólnak?

FELELET. Itt az betegségnek természetit kell meghánni, -vetni, csendeseb-e avagy keményebb légyen. (custos: Mert)[28]2 Mert az kemény<.....n>ehéz betegségek gyakorta bolondságot és illetlen magatartást szereznek, mely erőtlenségeknek mi is mivel alája vettünk, azokat mind jó végre kell magyarázni.

²⁰ A Dézsi által kikövetkeztett betűk []-ben, az általam kikövetkeztettek pedig <>-ben.

²¹ Babülasz (i. sz. 3. század), antiochiai püspök.

²² Dézsi jegyzete.

²³ Dézsi javaslata: „mit”.

Eddig az első tisztról, tudniillik hogy az hitben haljunk meg. Az másik ez, hogy enged<e>l<m>es<ek> l[e][g]yünk s úgy haljunk meg, <ami> nél[k]ül az mi halálunk <az> ÚRnak kedvében sem[mi]képpen nem leh<et>. Mert ú<gy> l>á<t>tatnánk az ÚR eleib[e] félelemmel menni, és kényszerítéssel, mint az raok m<enn>e<k> a>z ő uroknak eleiben, de nem őhoz- (custos: zává-)

293 váltottál meg engem. Megtetszik tehát, hogy senki ez megnevezett tiszteknek végben vitelére nem elégséges halálakor, ha azokban magát életében nem gyakorolja.

Ezek mivelhogy ez szerint legyenek, az én intésemet ismét megújítom, hogy az halálra készülők megmondok (!) tiszteket teljes életetek folyásában előtettek viseljétek, életeteket hitben és engedelmisségben éljétek, az ti lelkeitöket Istennek kommandálván 'ajánlván', minden munkáitokat és gondokat <I>stenre és az ő gondvisel<é>sére hárítván. Mert valaki<k>(custos: mago-)2[94] magokat így viselték, az ő utolsó napj<uk>at nagy bodogul végezték. Énok pátriárka Isten<nel> jár vala, mint egy elválhatatlan útítársáv<al az> hitnek általa; élvén e.....tteni életet és a<z>káért elvitették Istentő<l>, ne látná az halált. Heb: 11.5. Valamint lőn azért Énoknak dolga, mindazoknak<úgy lesze>n dolgok, <va>la<kik>.....és enge<delmese>k....életeke...v.....az halá[l] nem halál, hanem [á]lom leszen, nem ellenség, de jóakaró mind az testnek s [m]ind az léleknek. Jól meghányjuk, -vessük pediglen [n]yomorult és szomorú ki- (custos: men[e] 29[5]-meneteleket az[okna]k, kik életeteket bűnő<.....t>²⁴ öltették el, sem hitöke[t], sem jó lelkiismeretök<et..> meg nem tartván.ő világnak²⁵ emberi az özönvízzel veszének el[.] (lapszélén: Gen:) Az sodoma-, gomorabel[i][e] k égből leszálló<tt>] tűzze[l] emésztetének meg (lapszélén: Ge<n>..v...²⁶), Dátánt, Abirámát²⁷ több társ[a]ikkal/társ[a]kkal egyben az föld has[a]dása nyelé el. Córét²⁸ magát, az mint az bötüláttatik jelenteni, az tűz emészté meg.²⁹ [A]maz istentelen Saul (lapszélén: Psal: 6.), Achi[tóf]el³⁰ és Júdás magok lö<tten>k magok ho[l] éri³¹. Heródes testét az férgek övék és így] hala meg.³² Julianus Aposzt[a]ta az harcon egy nyállal (custos: meg-)2[96]megsebesítették, dühös-

24 Bűnök között?

25 Óvilágnak?

26 Ter 19,24.

27 Helyesen: Abirámot.

28 Kóráh.

29 Kóráhot is a föld nyelte el, társai estek a tűzvész áldozatául. Vö. Szám 26,10.

30 2Sám 17,23.

31 Hóhéri?

32 ApCsel 12,23.

képpen agyarkodván az KRISZTUS neve ellen, elvesze. Áriusz eretnek az árnyékszéken minden beleit kiontá és úgy hala meg. De ez az mi üdők hasonló példák szolgáltatására igen termékeny. Hofmeisterus, nem alávaló pap és doktor, mikoron az ratisbonai³³ gyűlésre az evangélikusok ellen való disputációra indult volna, hirtelen útában az ISTEN kezétől megtiltaték, iszonyú tekintet, zörgés, csattogás között nyomorultul hala mag Lovaniumnak³⁴ nemes oskolájában. Guatlacus³⁵ bölcs pap és (custos: dokto[r])29[7]do[k]tor, beteg lévén, halálát is érezvén, esék lelki háborúban és tusakodásban, nagy szomorúsággal felkiáltván bűnei miatt, nem jól viselvén életét, és az ISTENNEK elszenvedhetetlen ítéletit is érezvén, az rettentő kétségben esésnek ilyen szavait bocsátá ki [szájából] l/s(?).....

298 tisztös győzedelme[t] és nagy hírt, nevet kapna, o[lly] illetlen és kába orációt [<pro>]klamála az császár előtt[,] hogy az egész udvarnépe előtt csak kész neveltség....³⁶ Hazatér[vén] L[ova]niumban, az ő közönséges lekceolvasásában (!) nyilván kezde eszelősködni, és az _ _ _ _ _

[299]m, hogy ő elkárho[zott v]ol[n]a, Istentől megvet[t]ető[tt] volna és hogy őneki üdvössége felől semmi reménsége nem volna, mert az ISTEN igijének megismert igazságának ellene támadott volna.tius az tridentumbe- ...ban az római pá-

300 függesztvén, és egyenesen őhozzá menni és osztán az asztal alatt elveszni. Az kardinál megrettenvén és elálmétkodván, minekutána észére jöve, az szolgálakat kiáltá, parancsola gyertyát gyújtani és az ebet megker<esni.> Mikor pedig soho<l...>

Kérem³⁷ ötet, engedjen énnekem örvendetes <i>menetelt ez életből. Hop.. perus. Kegyelmes légy énhozzám, ó, U[R]AM JESU, Dávidnak fia és az én lelke[m]et vedd hozzád. CALVINUSiquia t

an, az embe[ri ne]mzetnek/ z Atyjától [e]gye- / ülvaló³⁸ meg..... / s az írási / al meg ez/ gy szól va..... / em az mely ok é.....

zá való szeretetből és k[i]vánságból, mint az fiak [az] ő atyjokhoz. Engede[l] mesek lévén pedig, akko[r] halunk meg, mikor késze[n] vagyunk örömmel és k[i]vánsággal ez világból <ki>menni, mikor ISTEN aka[r]ja; nem feleselvén

³³ Regensburgi.

³⁴ Leuven.

³⁵ Helyesen: Guarlacus. John Foxe is „megemlékezett” róla.

³⁶ Vala? Volna?

³⁷ Dézsi jegyzete: „Ez és a köv. levél helyét nem tudjuk!”

³⁸ Egyedülvaló?

sem[mit] ővele, mi üdőben va[gy] micsoda helyen vegye[n] minket őhozzája. Aká[r] élünk s [ak]ár halunk, az[t] mondja Sz. Pál, magun.....mit³⁹ [s]em vetü.....unk, hanem Iste..ne⁴⁰..... szintén ú<gy> enged[<mes>séggel tart<o>zunk halalt....n⁴¹ is Ist[en]nek, mint szintén az él[et]ben.⁴² Előttünk jár ebbe (custos: nekü-) **[köv. oldal]** [ne]künk az Krisztus maga [pé]ldájával, az halállal való [tu]sakodásakor utolsó szo[ron]gatásban lévén: „Távoz[zé]k ez pohár, Atyám, én[tő]lem.” De osztán nagy [en]gedelmességgel mondá [ez]t: „nem az én akaratom, [ha]nem az te akaratod lé[gy]en, tanítván minket[<, ho>]gy az halál rettentési kö[zö]tt az ISTEN jól tetszése [al]á adjuk magunkat. Mi[ko]ron Ezékiás király az [pr]ófétától az ő halála [fel]ől való követséget meg[ha]llotta vala, semmit sem [..]esle, sőt, meg sem mo[nd]ana, mindjárt az kö[ny]örgésnek adá magát.⁴³ Ez [] bizonyos, az Isten igéje (custos: paran-)

³⁹ Magunknak semmit?

⁴⁰ Istennek?

⁴¹ Halálban?

⁴² Róm 14,8.

⁴³ 2Kir 20,1–2., Ézs 38,1–3.

Ács Pál

Túri Tamás laudációja¹

Az idei Klaniczay-díj nyertese egy fiatal szegedi kutató, Túri Tamás, aki nemrégiben védte meg PhD-értekezését. *Textustól a kontextusig* című, a 16–18. századi erdélyi unitárius *Apokalipszis*-kommentárokról szóló monográfiájáért kapja ezt a magas elismerést. A *Jelenések könyvével* foglalkozni tiszteletet parancsoló, félelmetes munka. Már csupán a témából adódóan is. Túri Tamásról méltán elmondható, hogy kiállta a próbát. Uzoni Fosztó Istvánnal, a nagy unitárius egyháztörténésszel szólva „nem romlott bele” ebbe, hanem erős lélekkel és friss értelemmel oldotta meg a feladatot.

A mintegy háromszáz évet átfogó, egymással is vitatkozó, híres, 16. századi *Apokalipszis*-kommentárok különböző szintű elemzéseivel indul a könyv. Az első nagy szövegegyeség értelemszerűen az *Egzegetis* címet viseli. Itt ismerkedünk meg az erélyi antitrinitárius *Apokalipszis*-kommentátorok egymást követő nemzedékeivel. Igényesen és ötletesen hasonlítja össze Túri a radikális, nonadorantista Karádi Pál és az ugyanehhez a felekezethez tartozó Bogáti Fazakas Miklós egymással felelő magyar kommentárjait, mindig szem előtt tartva a nagy példát, Jacobus Palaeologus tiszteletet parancsoló latin kommentárját. (Tudjuk, hogy egyelőre mindhárom alkotás kiadatlan.) A komparatív egzegetikai elemzésbe Túri bevonja Melius Péter és Tolnai Fabricius Bálint református *Apokalipszis*-kommentárjait is. Az egzegetikai főfejezet gerincét értelemszerűen a hermeneutikai kérdések boncolgatása képezi. Nem kétséges, hogy a szó szerinti értelmezésre vonatkozó megállapítások a könyv egészének gondolatmenetére kihatnak, mintegy rendezik a kötet belső, gondolati felépítését. Ily módon nyernek határo-

¹ Elhangzott 2019. május 23-án a Pécssett zajló Imitáció és parafrázis. Szövegváltozatok a magyar régiségben c. tudományos konferencia díjátadó ünnepségén.

zottabb értelmet azok az oldalak, amelyek Erasmusnak az *Apokalipszissel* szembeni averzióit taglalják, azok, amelyek Kálvin idegenkedéséről, Luther beszédes ingadozásáról szólnak, és azok is, amelyek Bogáti Fazakas Miklós és Karádi Pál fent említett bibliaértelmezési eljárásai között mutatkoznak. Végző soron a protestáns hermeneutika vezérszólamává váló *sensus litteraris* átalakulási folyamataról szól az egész mű.

A jelen kötet a 18. századi forrásokat is figyelemre méltó alaposággal csatolja vissza Palaeologusék, Dávid Ferencék 16. századi eszmeköreibe. Mindezzel sikeresen cáfolja meg azokat a máig élő előítéleteket, amelyek szerint az erdélyi unitárius szellemiség a 17. század elején kifulladt, és többé már sohasem talált magára. Világossá tette Túri, hogy ekkorra az unitárius bibliafilológia (ismét) európai magaslatokat érintett. Hit és értelem, a *veritas duplex* kérdéseit boncolgatva a téma legkiválóbb jelenkori nemzetközi képviselői (például Jan Assmann klasszikus monográfiái) által felvetett, újszerű kultúrtypológiai elgondolások felé nyitja ki az értelmezés lehetőségeit a könyv. A 16. századi erdélyi unitarizmus „nagy korszakától” az előfelvilágosodásig megrajzolt rendkívül igényes eszmetörténeti híd megépítése a mű egyik legfőbb újdonsága. A kötet második nagy korpusza a *Millenarizmus* címet viseli. A chiliaszta eszmékkal átítatott unitárius *Apokalipszis*-értelmezés körei plasztikusan rajzolódnak ki itt: ez a kérdés egyértelműen releváns, a téma tökéletesen illeszkedik a kötet alaptárgyainak körébe. A könyv egyik fontos üzenete annak érzékeltetése, hogy a Krisztus földi királyságára vonatkozó, ezernyi árnyalatban megjelenő radikális protestáns várakozások nem egykönnyen rendeződnek egységes narratívába. A magyar antitrinitarizmus-kutatás eredményeire támaszkodva Túri arra a megállapításra jut, hogy az erdélyi unitáriusok chiliazmusa európai viszonylatban meglehetősen mérsékelt volt.

A könyv utolsó nagyobb egysége – *Az alkalmazás lehetőségei* című főfejezet – magyar irodalomtörténet: a jórészt teljesen ismeretlen 17. századi unitárius prédikációirodalomnak a *Jelenések könyvére* reflektáló (nem csekély) anyagát vizsgálja igen körültekintően a szerző. Ezután pedig a 18. századi prédikációk anyagában kutatja Túri a protestáns mártírológia megjelenési formáit.

A könyv modern eszmetörténeti és filozófiai vonzódásai mellett nagy tisztelettel és szeretettel viszonyul ahhoz a műhelyhez, amelyben létrejött: a szegedi antitrinitarizmus-kutatók munkaközösségéhez. Szorosan kötődik az elődök, az idősebb szegedi eszmetörténészek munkásságához, folytatója, továbbvivője a radikális reformáció Szegeden sok évtizede folyó színvonalas és izgalmas unitarizmuskutatásnak. A mű illeszkedik azoknak az 1960-as évektől kezdve folyamatosan megjelenő, a szegedi iskolához kapcsolódó tudományos alkotásoknak a sorába, amelyek kiemelték az erdélyi antitrinitarizmus történetét az elsi-

geteltségből. A világtól elzárkózó 16. századi szektákkal ellentétben az unitarizmus modernkori kutatói nem tekintik közösségeiket „Noé bárkájának, amelyen kívül nem érhető el az üdvözülés”.

Maga Klaniczay Tibor mindig az egyetemes reneszánszkutatás fontos részének tekintette a kora újkori erdélyi antitrinitáriusok nem mindennapi szellemi teljesítményének vizsgálatát. Széles látókörű tudósként a magyar tudomány egyik nemzetközi kitörési pontját látta ezekben a stúdiumokban: a Mátyás- és Zrínyi-kutatáshoz hasonló óriási lehetőségként tartotta számon az anti-trinitarizmus értékeinek felmutatását. Lelkesen támogatta olyan művek létrejöttét, amelyek ezt a – frissen felfedezett és a nyugati kutatók által alig ismert vagy rosszul értett – páratlanul gazdag és értékes szöveganyagot méltóképpen emelik be abba a kontextusba, ahová valók: az európai intellektualizmus fő áramlataiba. Túri Tamás könyve ilyen, az európai eszmetörténeti vizsgálódások élvonalához csatlakozó alkotás. A címében meghatározott módon a monográfia valóban az eredeti szövegekből, a „textusból” indul el, s eljut a tágabb eszmetörténeti kontextushoz.

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Ledán M. István

Show helyett só!¹

Lectio:

Izráel védelmezője

Zarándokének. Tekintetem a hegyekre emelem: Honnan jön segítségem?

Segítségem az Úrtól jön, aki az eget és a földet alkotta.

Nem engedi, hogy lábad megtántorodjék, nem szunnyad az, aki védelmez téged.

Bizony nem szunnyad, nem alszik az, aki védelmezi Izráelt!

Az Úr védelmez téged, az Úr a te oltalmad jobb kezed felől.

Nem árt neked nappal a nap, sem éjjel a hold.

Az Úr megőriz téged minden bajtól, megőrzi életedet.

Megőriz az Úr jártodban-keltedben, most és mindenkor.

(Zsolt 121)

Textus:

Ti vagytok a föld sója. Ha pedig a só megízetlenül, mivel lehetne ízét visszaadni? Semmire sem való már, csak arra, hogy kidobják, és eltapossák az emberek.

Ti vagytok a világ világossága. Nem rejthető el a hegyen épült város.

¹ Elhangzott 2019. május 26-án Érköbölküton és Szentjaboron. A beszéd az *Égből és földön* c. konferencia (Kolozsvár, 2019. május 23.) néhány gondolatára épít.

Lámpást sem azért gyújtanak, hogy a véka alá tegyék, hanem a lámpatartóra, hogy világítson mindenkinek a házban.

Úgy ragyogjon a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat.

(Mt 5,13–16)

Egészségére való tekintettel kerülje a só, a cukor, a zsír túlságos használatát! Ugye, ismerős ez a szöveg? Ma már nem ugyanaz jut eszünkbe a sóról, mint egy középkori embernek vagy azoknak, akik Jézust hallgatták. Ma nem ugyanazt gondoljuk a sóról, amit harminc évvel ezelőtt gondoltunk. Ma az jut eszünkbe róla, hogy nem egészséges, hogy kerülni, mellőzni kell. Én is rá szoktam szólni a gyerekeimre: ne sózzál, fiam!

És mi jut eszünkbe a fényről? Megint csak nem az, ami még pár évtizeddel ezelőtt eszünkbe jutott. Az jut eszünkbe róla, hogy veszélyes. Veszélyes kimenni a fényre. Veszélyes napfürdőzni. Naptej és krémek nélkül nem is tanácsos.

Sem a sóról, sem a fényről nem az jut elsőre eszünkbe, hogy azok jó, egészséges, nélkülözhetetlen dolgok.

Azt mondja Jézus: legyünk a világban só és legyünk világosság, de ezt mi ma már nemcsak, hogy nem értjük, de egyenesen félreérthetjük. Hogy? Hát legyek én a világban, a környezetemben olyasmi, ami nem egészséges, sőt káros és veszélyes is?

Egyedül a hegyen épített várossal nincs bajunk. Mi jut eszünkbe erről? Mondjuk Segesvár vagy valamilyen vár a magasban, valamilyen turisztikai célpont. Meglátogatjuk, készítünk pár fotót, ezek aztán mennek a Facebookra, vagy berakjuk a fotóalbumba. A hegyen épített város olyan hely, ahol vagy nem lehet, vagy nem érdemes lakni. Egy kicsit olyan, mint egy szabadtéri múzeum: meglátogattuk, láttuk, minek visszamenni?

1. Kezdjük ezt a mai igei elmélkedést ezzel az utolsó képpel: nem rejthető el a hegyen épített város. Mi jutott erről eszébe annak, aki Jézust hallgatta? Szinte biztos, hogy Jeruzsálem, a hegyen épített város. A zarándokok már messziről megpillantották, s ha egyszer megpillantották, már nem is tudták levenni róla a szemüket: Jeruzsálem, a hegyen épített város fogva tartotta a tekintetet.

Tekintetem a hegyekre emelem: Honnan jön segítségem?

Segítségem az Úrtól jön, aki az eget és a földet alkotta (121. zsoltár).

Ilyen és ehhez hasonló énekeket énekeltek, miközben le nem vették volna a szemüket a várossal. Jeruzsálem nem olyan hegyen épített város volt, ahová egy-

szer elment az ember, aztán soha többet. Jeruzsálem lelki otthon volt, ahová az emberek feltöltekezni, nyugalmat találni mentek.

Lehetnének a mi templomaink és imaházaink ilyen hegyen épített városok, amelyek vonzzák az emberek tekintetét, amelyeket nem lehet nem észrevenni, nem lehet kikerülni, nem lehet elmenni mellettük úgy, mintha ott se lennének. Lehetnének, de nem azok! Nemrég olvastam egy statisztikát arról, hogy Erdélyben az emberek csaknem 90 százaléka vallásosnak mondja és tartja magát, vagy szeretné, ha mások annak tartanák, de templomba csak 10 százalék jár. Hol van a többi? Templomaink hovatovább turisztikai célpontok! Elhoznak megkeresztelni, eljövünk konfirmálni, eljövünk házasságot kötni, végül eljönnek rokaink megemlékezni rólunk. Készül ilyenkor pár fotó, pár videófelvétel: ott voltunk, szép volt, minek visszamenni? Úgy tűnik, a vallásos emberek nagy többsége így gondolkodik. Nincsenek közöttünk, pedig valamiért mégiscsak fontos nekik a vallás, valamiképpen fontosak számukra az Isten dolgai. Akkor miért nincsenek közöttünk?

Az előbb azt mondtam, hogy lehetnének a templomaink hegyen épített városok, amelyek vonzzák az embereket. De Jézus itt nem a templomról beszél, hanem rólunk: ti vagytok a hegyen épített város. Ti vagytok azok, akiket nem lehet nem észre venni, akikre felfigyelnek, akik vonzóvá teszik az Isten szerinti (mondjuk így: a vallásos) életet. De észre lehet minket venni? Csakugyan vonzóvá teszünk mi az Isten szerinti életet? Épüljetelek lelki házzá! – mondja a Szentírás, de mi ebből csak annyit halottunk meg, hogy épüljetelek házzá.

Nem foglalkoztunk mi többet az utóbbi évtizedekben az épületekkel, mint a lelkünkkel? Pedig mit ér egy templom hívek nélkül? Mit ér egy imaház imádság és dicsőítés nélkül? Mit ér egy közösségi ház közösség nélkül? Nem fordítottunk mi több energiát a politikára, politikai állásfoglalásokra, mint az evangéliumra, az evangélium hirdetésére? Azokat, akik vallásosnak mondják magukat, de nem járnak gyülekezeti közösségbe, azt a mi politikai szimpátiánk érdekli vajon? Nem inkább békét és nyugalmat szeretnének a szívükben, nem inkább arról szeretnének hallani, hogy hogyan lehetne boldogabb az életük? És még egy kérdés: el szoktuk mi mondani, hogy miért járunk templomba, hogy miért jó az nekünk, hogy mit kapunk ott, hogy miért érdemes következő alkalommal is elmenni?

Lehet, hogy jó bornak nem kell cégér, a reklám (mondjuk én ezt erősen kétfélek), de Isten országának kell a jó reklám. Mondhatjuk ezt biblikusabban is: kell a jó hirdetés. Ezt Jézus így mondja: ha az emberek látják a ti jó cselekedeteiteket, akkor dicsőítik a mennyei Atyát. Nincs az az öblös hangú harang, toronyóra láncostul, ami több embert tudna elérni, amire több ember kapná fel a fejét, mint egy hívő ember hiteles élete. Ha az emberek látják, hogy te nem dagonyázol a

gyűlöletben, nem háborodsz fel percenként a világ állapotán, ha látják, hogy nem sértődsz meg, ha kell, ha nem, ha látják, hogy sem szegénységre, sem gazdagságra nem vágysz, beéred a hozzád illő eledellel, és látják az életedben az áldásokat is: szép családi életedet, elégedettségedet, csendes derűdet, látják, hogy jól érzed magad a bőrödben, mondjuk ki: látják a boldogságodat, és tudják, hogy te Jézus tanítványa vagy: elkezdik keresni az Isten országát, elkezdenek járni olyan helyekre, ahol Istenről hallanak, ahol Istent magát hallhatják.

2a. A másik két kép, hogy nekünk sónak és világozságnak lenne jó lenni a világban, pontosan erről szól. A hiteles életről. Van ez a szavunk, hogy sóvárog. Onnan jön, hogy régen az emberek várták a sót, sót vártak, merthogy akkoriban ez volt az egyetlen elérhető fűszer. Meg lehet enni a sótlan ételt? Meg, csak se íze, se bűze. Megeszi az ember, de kedvetlenül, nyámmogva. Lehet gyöngédség, tapintat, irgalom, szeretet nélkül élni? Lehet, csakhogy az egy üres élet. Lehet hit, bizalom, remény nélkül élni, lehet úgy, hogy ha reménykedünk is, csak ebben az életben reménykedünk Krisztusban? Lehet, csakhogy az nagyon szomorú élet. Lehet megbocsátás, kiengesztelődés nélkül élni? Lehet, csak iszonyúan nehéz, és meg is betegít. Kell az a fűszer az ételbe. Kell a gyöngédség, a nyájasság, a szeretet, a bizalom, a megbocsátás emberi kapcsolatainkba. És ha egyre többen elvannak ezek nélkül, vagy egyre többen lesznek, akik nem is halottak ezekről a remek fűszerekről, akkor meg kell őket ismertetni ezekkel. A só nemcsak fűszer, hanem konzervál, tartósít is. Nekünk óvnunk, őriznünk is kell mindazt, amit értéknek tartunk. De nem úgy őrizzük és óvjuk a szeretetet, gyöngédséget, kedvességet, hogy megtartjuk magunknak vagy a szűk családnak, hanem úgy, hogy továbbadjuk. És ennek van egy különös matematikája: minél többet adunk, annál több lesz.

Az előbb azt mondtam, hogy meg kell ismertetni a világot az értékeinkkel. De van itt egy nagyon fontos szabály. A kínaiak azt mondják, hogy sót és tanácsot csak annak adj, aki kéri. Az evangéliumot senki torkán nem kell, és nem szabad legyúrni!

De tudjuk, ehetetlen lesz az étel akkor is, ha túlsózzuk. Így lehet a szeretetből majomszeretet vagy rajongás, a nyájasságból nyájasság, a hitből vakhit, fanatizmus vagy hiszékenység, a reménységéből az, hogy folyton előre iszunk a medve bőrére. Nem vonzó az sem, ha a kívülállók / a még kívülállók azt látják, hogy mi mindent túlsóznak: fanatikusak, rajongók, ködfalók, merevek vagyunk.

2b. Légy fény/világozság a világban, ezt is mondja Jézus. Lehet sötétségben élni? Talán lehet, de a sötétségben nincsenek színek, formák, minden egybefolyik, nem látunk – ahogy mondani szokták – az orrunkig sem. Lehetne így is élni, csakhogy ez szinte elviselhetetlenül unalmas élet lenne.

Ma nagyon sok unott, unatkozó ember van. Elképesztő, hogy egy ilyen színes és izgalmas világban valaki unatkozhat, hogy nem talál magának semmi csodálkozni valót, megismerni valót. Mégis vannak, akik unatkoznak. és ezt még el is mondják: úgy unom magam! Mintha teljes sötétségben élnének. Légy világosság – mondja Jézus. Vigyél fényt, vigyél színt és meleget szeretteid, embertársaid életébe. Mondd el, tegyél bizonyosságot arról, hogy milyen izgalmas dolog, mekkora élmény hinni, Istennel járni. Így mondja ezt a Szentírás, ha valaki Istennel kapcsolatban van, ha megtalálta őt: Istennel jár.

Zenéltünk nektek – mondja Jézus egyik példázatában –, de nem táncoltatok, siratót mondtunk, de nem gyászoltatok. Prédikáltam én már olyan gyülekezetben, ahol faarccal hallgatták az igehirdetést. Mondtam mosolyogtatót, de nem mosolyogtak, mondtam szomorút, nem szomorodtak el, mondtam felháborítót, de nem háborodtak fel. Ültek pókerarccal. Várták közönyösen az áment. Unatkoztak. Nos, ha mi is unatkozunk, ha mi sem találunk örömet abban, ami egy istentiszteleten történik, ha nem vagyunk jelen, csak testileg, (mást mondok): ha mi sem találjuk színesnek, izgalmasnak a magunk életét vagy családi életünket, hogyan is várhatnánk el, hogy az a 80 százalék közénk jöjjön. Miért jönne, ha ízetlenek, sötlanok, fénytelenek, búval béleltek vagyunk?

A só elvileg nem veszítheti el az ízét. Mégis használhatatlanná válhat, ha mondjuk rossz helyen tárolják. Ilyenkor megnedvesedik, szétposhad, és alkalmatlanná válik a fűszerezésre vagy tartósításra. Jó helyen kell tárolni, és akkor a só só marad. A hívő ember sem válhat szeretetlenné, durvává, gőgössé, unottá, ha jó helyen marad. Vagyis ha Isten közelében marad. Ha hallgatja, olvassa igéjét, ha naponta imádkozik, ha dicséri őt. Ki az, aki gyertyát gyújt, és az ágy alá teszi vagy ráborít egy fazekat? Ilyen ember egyszerűen nincs. Épeszű ember ilyet nem tesz. Ha valaki Isten közelében marad, ha őbenne él és mozog, akkor minden erőlködés nélkül, mondhatni önkéntelenül is világít. Gyöngéd, szeretetteljes, megbocsátó, melegszívű. És az emberek ezt látják. Mert nem lehet nem látni. Hogy aztán az a 80 százalék bejön-e a templomainkba, az nem a mi dolgunk. És innentől nem is a mi felelősségünk. A mi dolgunk az, hogy só és világosság legyünk a világban. Ámen.

Haragszom mindhalálíg?¹

Lectio:

Így szólt az Úr igéje Jónáshoz, Amittaj fiához:

Indulj, menj Ninivébe, a nagy városba, és prédikálj ellene, mert feljutott hozzám gonoszságának híre!

El is indult Jónás, de azért, hogy Tarsísba meneküljön az Úr elől. Elment Jáfóba, talált ott egy hajót, amely Tarsísba készült. Kifizette az útköltséget, és hajóra szállt, hogy a rajta levőkkel Tarsísba menjen az Úr elől. Az Úr azonban nagy szelet bocsátott a tengerre. Nagy vihar támadt a tengeren, és már azt hitték, hogy hajótörést szenvednek.

Félelem fogta el a hajósokat, mindegyik a maga istenéhez kiáltott, és a hajóban levő holmikat a tengerbe dobták, hogy így könnyítsenek rajta. Ezalatt Jónás, aki lement, és lefeküdt a hajó egyik zugában, mélyen aludt.

De odament hozzá a hajóskapitány, és így szólt hozzá: Hogy tudsz ilyen nyugodtan aludni!? Kelj föl, és kiálts az Istenedhez! Talán gondol ránk az Isten, és nem vesziünk el!

Az emberek meg ezt mondták egymásnak: Gyertek, vessünk sorsot, és tudjuk meg, ki miatt ért bennünket ez a veszedelem! Sorsot vetettek, és a sors Jónásra esett.

Akkor így beszéltek hozzá: Mondd el nekünk, miért van rajtunk ez a veszedelem? Mi a foglalkozásod, és honnan jössz? Hol a hazád, és melyik népből való vagy?

Ő így felelt nekik: Héber vagyok. Az Urat, a menny Istent félem, aki a tengert és a szárazföldet alkotta.

¹ Elhangzott Érköbölkúton és Szentjaboron 2019. április 28-án.

Az embereket nagy félelem fogta el, amikor megtudták, hogy az Úr elől menekül - mert Jónás elmondta nekik -, és ezt mondták neki: Hogy tehettél ilyet?!

Majd ezt kérdezték tőle: Mit tegyünk veled, hogy lecsendesedjék körülöttünk a tenger? Mert a tenger egyre viharosabb lett.

Ő pedig így válaszolt nekik: Fogjatok meg, és dobjatok a tengerbe, akkor lecsendesedik körülöttek a tenger! Mert tudom, hogy énmiattam zúdult rátok ez a nagy vihar.

Az emberek azonban megpróbálták kievezni a szárazföldre, de nem tudtak, mert a tenger egyre viharosabb lett körülöttük.

Ekkor így kiáltottak az Úrhoz: Jaj, Uram, ne vesszünk el emiatt az ember miatt, ne terheljen bennünket ártatlan vér! Mert te, Uram, azt teszed, amit akarsz!

Azzal fogták Jónást, és beledobták a tengerbe; a tenger pedig lecsendesedett.

Ezért az emberekben nagy félelem támadt az Úr iránt; áldozatot mutattak be, és fogadalmakat tettek az Úrnak. (Jón 1,1–16)

Textus:

„Amikor Isten látta, amit tettek, és hogy mindenki megtért a maga gonosz útjáról, megbánta Isten, hogy pusztulásba akarta dönteni őket, és nem tette meg.

Ez azonban nagyon rosszul esett Jónásnak, és megharagudott.

Így imádkozott az Úrhoz: Ó, Uram! Gondoltam én ezt már akkor, amikor még otthon voltam! Azért akartam először Tarsísba menekülni, mert tudtam, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy, türelmed hosszú, szereteted nagy, és visszavonhatod még a veszedelmet.

Most azért, Uram, vedd el az életemet, mert jobb nekem meghalnom, mint élnem!

Az Úr azonban ezt kérdezte: Igazad van-e, hogy haragszol?!

Azután kiment Jónás a városból, letelepedett a várostól keletre, készített ott magának egy kunyhót, és odaült az árnyékába, hogy lássa, mi történik majd a várossal.

Az Úristen pedig úgy rendelte, hogy nőjön ott egy bokor; az felfutott Jónás fölé, és árnyékot tartott a feje fölött, hogy megvédje a rosszulléttől. Jónás nagyon örült a bokornak.

Isten azonban úgy rendelte, hogy másnap, amint hajnalodni kezdett, megrágja egy féreg a bokrot, és az elszáradjon.

Amikor kisütött a nap, Isten úgy rendelte, hogy tikkasztó keleti szél támadjon. Jónás napszúrást kapott, ájuldozott, a halált kívánta magának, és azt mondta: Jobb nekem meghalnom, mint élnem!

Akkor Isten ezt kérdezte Jónástól: Igazad van-e, amikor haragszol e miatt a bokor miatt? Ő így felelt: Igazam van! Haragszom mindhalálig!

Az Úr ezt mondta: Te számod ezt a bokrot, amelyért nem fáradtál, és amelyet nem te neveltél, amely egyik éjjel felnőtt, másik éjjelre pedig elpusztult.

Én pedig ne szánjam meg Ninivét, a nagy várost, amelyben több mint tizenkétszer tízezer ember van, akik nem tudnak különbséget tenni a jobb és a bal kezük között? És ott az a sok állat is!” (Jón 3,10. 4,1–11)

Bibliamagyarázók sokat vitatkoznak azon, hogy Jónás könyve megtörtént eseményeket beszél-e el vagy egy kitalált történetet. Úgy gondolom, Jónás története semmivel sem lesz se izgalmasabb, se hitelesebb attól, hogy valóban megtörtént – ezért mi most abból indulunk ki, hogy egy ismeretlen szerző valamikor, az se nagyon fontos, hogy mikor, elmesélt egy tanulságos történetet. Azért mesélte el, hogy azok, akik hallgatják/olvassák, megkérdézzék maguktól: milyenek vagyunk mi, Isten választott népe? Milyen az egyházunk? Milyen a népünk? Ki vagyok én, és milyen vagyok én? Olyanok lennénk / olyan lennék, mint Jónás? Baj, ha olyanok vagyunk? Mit szól ehhez Isten? Milyennek szeretne Ő látni engem/bennünket?

Szóval, Isten most elmond nekünk, az ő gyermekeinek egy mesét, mi meg azt kérdezzük: miről/kiről szól a mese, mi a tanulsága?

1. Azzal indul a történet, hogy Jónás kap egy feladatot. Prédikálnia kellene Ninive ellen. Jónás pedig szívből gyűlöli a niniveieket. Sok rosszat tettek ezek a

népe ellen: romboltak, pusztítottak, deportáltak. Most ezek ellen kellene prédikálnia, ezeknek a bűnét kellene ostaroznia. Hogyhogy nem ugrik egyből? Hogyhogy nem azt mondja: na, végre, egy kedvemre való feladat! Miért fut el? Azért, mert Jónás számol azzal, hogy a niniveiek esetleg megtérhetnek, és ha megtérnek – ezt Jónás pontosan tudja –, Isten megkegyelmez a városnak. És ezt ő nem akarja. Milyen ember ez a Jónás? Olyan, akik izzó szeretettel, megkülönböztetett szeretettel szereti a népét. Ez eddig rendben is van. Ám Jónás túlbuzgó nacionalista is, aki elképzelni sem tudja, hogy a niniveikkel lehetséges a kiengesztelődés. Nem lehet, és nem is kell! Úgy gondolja, hogy Isten csak az övé, csak az ő népéé, csak rajtuk könyörülhet. Ha azokat is szereti, akiket én nem, akkor már nem az én Istenem, elfutok előle; én ilyen Istent nem hirdetek. Ha Isten nem olyan, amilyennek én képzelem, ha nem azt teszi, amit én elvárok tőle, ha nem mondhatom meg neki, kiken könyörüljön és kiken ne, ha Ninive is nagy városa Istennek, nemcsak Jeruzsálem – akkor én hátat fordítok neki.

Most megkérdezhethénk: mi közünk nekünk Jónás lelkivilágához? Hadd mondjak el egy rövid történetet. Két kislány beszélget:

– Ti reformátusok vagytok?

– Nem, mi egy másik gyülekehez tartozunk.

Nyilván azt akarta mondani: egy másik gyülekezethez, miközben – mert ilyen a gyerekszáj – az igazságot mondta ki. Hovatovább ott tartunk, hogy ha nem gyűlölöm a nyugat-európaiakat, Brüsszelt, a menekülteket, a jobb- vagy a baloldalt, a liberálisokat vagy a nemzetieket, a románokat, ha nem migránsozom/orbánózom/oláhozom, vagy nem elég hangosan, nem vagyok jó magyar. Akkor én egy korcs vagyok. Ha nem utálok a katolikusokat, ortodoxokat, nem vagyok elég jó református. És fordítva: ha nem utálok a reformátusokat, nem vagyok jó katolikus. Ha nem tudom szívből utálni azt, akit/amit a családom, a rokonságom utál, ha nem tudok segíteni nekik haragudni, akkor én már nem is tartozom a családhoz. Akkor fekete bárány vagyok. Bárcsak ne értenénk, hogy miről beszélek! De értjük, és túlon túl ismerős ez nekünk.

2. Jónást saját kérésére a tengerbe dobják utastársai, elnyeli egy cethal, és ott, a cethal gyomrában valami nagyon furcsa történik. Elmond egy gyönyörű zsoltárt. Figyeljük meg, hogyan fogalmaz: az én Uram meghallgatott engem, te kiemelted életemet a sírból, imádságom eljutott hozzád. Csupa múlt idő van itt, mintha Jónás már megszabadult volna, holott épp az imént nyelte el a cethal. Jónás szabadnak érzi magát a cethal gyomrában, a tenger fenekén. Ez elképesztő! Mitől érzi magát szabadnak? A küldetésétől, attól, hogy a kegyelmes Istent kelljen hirdetni, attól, hogy szeretnie, kiengesztelődnie kelljen. Jónás biztonságban érzi magát a hal gyomrában. Jól érzi magát ebben az egyszemélyes pokolban.

Nem szoktuk jól érezni magunkat a saját poklainkban? A gyűlölet, a hazugság, a békétlenség poklában? Hát nem jó köpködni, fenyegetőzni? Nem jó gyalázni, becsmérelni, megalázni, méltóságában megtaposni a másikat? Hogy is mondja Jónás? Mindhalálíg haragszom! Senki ne vegye el tőlem a gyűlöletemet, a haragomat, az indulatomat! Minél mélyebb, annál otthonosabb. Ha csillapodna, ha veszítene a hevéből, hát emlékeztetem magam, hogy nekem gyűlölködnöm kell. Hogyan lehet valakire évekig, évtizedekig haragudni, hogyan lehet gyűlölni? Csakis úgy, hogy újra meg újra felmondom magamnak a gyűlöletet. Nehogy el találjam felejteni!

Van itt egy mondat, amiben rengeteg isteni humor van. Azt olvassuk a 2. rész utolsó mondatában, hogy a hal kiköpi, igazából: kihányja Jónást. A pokol kiköpi magából Jónást. Miért? Azért mert Jónás jól érzi magát benne. A pokol pedig arra való, hogy rosszul érezze magát ott az ember. Milyen dolog az, hogy valaki zsoltárokat énekel és hálás a pokolban? Ezért hát a pokolnak nem kell Jónás, kihányja magából. A mennyországra alkalmatlan, a pokol kiveti magából. Micsoda lehetetlen helyzet, ugye? Hát ilyen lehetetlen helyzet – próbálja Isten megértetni velünk –, ha jól érezzük magunkat a gyűlöletben, a haragban, a hazugságban, mindenféle negatív indulatban.

3. Aztán Jónás mégis elmegy Ninivébe. Azt mondja az ige, hogy Ninive bejárásához három nap kellett. Jónás pedig csak egynapi járásra ment be a városba. Megállt valahol a külvárosban. Elvégzi a feladatot, de éppen csak annyira, hogy ne érhesse szó a ház elejét. Aztán kimegy a városból, épít magának egy kunyhót, és azt reméli, hogy végignézheti a város pusztulását. Ez megint nagyon furcsa dolog. Mert arról van itt szó, hogy valaki jó csomó energiát fektet a munkájába, de csak azért, hogy ne sikerüljön az, amiért dolgozik. Hogy ne legyen eredményes. Olyasmi ez, mintha mi, magyarok csak azért harcolnánk a jogainkért, hogy nehogy valakinek eszébe jusson megadni nekünk azokat. Mert ha megkapnánk, nem lenne miért óbégatni. Pedig nekünk milyen jól esik panaszkodni meg siránkozni! Olyasmi ez, mintha mi, szülők, tanárok csak azért reguláznánk a gyermekeinket, hogy nehogy eszükbe jusson tisztességesen viselkedni, mert ha tisztességesen viselkednének, nem gyakorolhatnánk szülői/tanári hatalmunkat. Pedig milyen jólesik, ha valaki felett hatalmunk van! Olyasmi ez, mintha mi, lelkészek csak azért hirdetnénk a megtérést, hogy nehogy valakinek eszébe jusson megváltoztatni az életét, mert ha már nincs szüksége senkinek megtérésre, mehetnénk megkeresni a századik elveszett juhot.

4. Miközben Jónás kezét dörzsölve várja a város pusztulását, a városban mindenki zsákruhát ölt. Még az állatok is. Ninive megtér. Vagyis Isten áldást ad Jónás igehirdetői munkájára. De – az ész megáll! – Jónásnak ez nagyon rosszul

esik, és megharagszik. Mindenkire haragszik: Ninivére, Istenre, talán még a halra is, amiért az kiköpte, visszaöklendezte a szárazra. És most már saját magára is haragszik. Azt mondja: meg akarok halni! A medve nem játék – mondják a székelyek. Nem játék a gyűlölködés sem. A harag, a düh, a gyűlölet könnyen önmagunk ellen fordul. Ha Jónásként azt látom, hogy hiába gyűlölködöm, Ninive nem pusztul el, hiába reménykedem, hogy Isten úgy lép, ahogy azt én elképzelem, mert nem úgy lép, és nem azt lépi, akkor magam ellen fordítom a dühömet, a gyűlöletemet. Önpusztítás és önsorsrontás lesz a vége.

5. Ha Isten nem Isten lenne, ezen a ponton most már tényleg hagyná ezt a dülő-fülő, konok prófétát, hogy hadd haragudjon mindhalálíg. De Isten nem mond le Jónásról, mert Jónás – láttuk – mi vagyunk. Mi, magyarok. Mi, az egyház. Jónás én vagyok. Isten sarjaszt egy bokrot (Károli: egy tőköt), ami Jónás nagy örömeére árnyékot ad a tűző napsütésben. Mintha azt mondaná Isten: most már hűtsd le magad végre, Jónás. Elemészt ez nagy gyűlölet! Jónás örül az árnyéknak, de még mindig nem akarja érteni, hogy Ninive fölé is így tart árnyékot Isten, kegyelme árnyékát, hogy el ne pusztuljon. Pedig a saját bőrén érzi, hogy milyen elviselhetetlen az élet árnyék nélkül (miután Isten elsorvasztja a tőköt, elbágyad, napszúrást kap). Mégse érti, hogy kegyelem, irgalom, bűnbocsánat nélkül mennyire elviselhetetlen az élet. Ninivében is. Csak a tök miatt siránkozik. Továbbra is úgy gondolja, hogy ha mindenkié lehet a kegyelem, akkor neki nem kell. Haragszik mindhalálíg.

Jónás könyve hirtelen, kurtán-furcsán ér véget. Mintha nem lenne rendesen befejezve. Nem tudjuk, hogy végül megértett-e Jónás bármit is. Megérintette-e Isten végtelen kegyelme? Elpárolgott-e a dühe, a haragja? Nem tudjuk, de ez nem is olyan fontos. Mert ez a könyv rólunk szól. Így ezek a kérdések nekünk szólnak. Azt ajánlom, vigyünk haza még néhány kérdést magunkkal, és töprengjünk rajtuk. Kik az én Ninive-belieim, akiket nem szeretek, akikkel nem törődöm, akiket leírok, mert nem a mi értékeinket, nem a mi hitünket vallják, nem a mi szokásaink szerint élnek, nem a mi nyelvünket beszélnek, nem a mi kutyánk kölykei? Akarom-e akár csak gondolatban is más csoportok, népek, közösségek pusztulását? Futok-e Isten elől? Mert futhatunk mi úgy is előle, hogy szokásaink, programjaink, épületeink fontosabbak lesznek elhívásunknál. És talán a legfontosabb kérdés: Kit/kiket akarhat Isten épp általam/általunk kegyelmében részesíteni?

Ha ezeken eltöprengünk, hátha azt mondjuk majd Istennek: szeretni akarok mindhalálíg. Ámen.

Vagyas Attila

Isten országában való lét¹

Mikor pedig ezt az egyik vendég meghallotta, így szólt hozzá: Boldog az, aki Isten országának vendége.

Ő pedig a következőképpen válaszolt: Egy ember nagy vacsorát készített, és sok vendéget hívott meg.

A vacsora órájában elküldte a szolgáját, hogy mondja meg a meghívottaknak: Jöjjetek, mert már minden készen van!

De azok egytől egyig mentegetőzni kezdtek. Az első azt üzenté neki: Földet vettem, kénytelen vagyok kimenni, hogy megnézzem. Kérlek, ments ki engem!

A másik azt mondta: Öt pár ökröt vettem, megyek, hogy lássam, mit érnek. Kérlek, ments ki engem!

Megint egy másik azt mondta: Most nősültem, azért nem mehetek.

Amikor visszatért a szolga, jelentette mindezt urának. A ház ura ekkor megharagudott, és ezt mondta szolgájának: Menj ki gyorsan a város útjaira és utcáira, és hozd be ide a szegényeket, a nyomorékokat, a sántákat és a vakokat!

A szolga aztán jelentette: Uram, megtörtént, amit parancsoltál, de még van hely.

Akkor az úr ezt mondta a szolgájának: Menj el az utakra és a kerítésekhez, és kényszeríts bejönni mindenkit, hogy megteljen a házam.

Mert mondom nektek, hogy azok közül, akiket meghívтам, senki sem kóstolja meg a vacsorámat.

(Lk 14,15–24)

Keresztény testvéreim!

Boldog az, aki Isten országának vendége – ezzel a gondolattal kezdődik a mai textus.

¹ Elhangzott 2019. május 26-án Kolozsváron.

Hogyan is képzeljük el az Isten országát?! És mit jelent kenyeret enni az Isten országában? A munkám során gyakran kerülök olyan helyzetbe, amikor új közösséggel, addig ismeretlen személyekkel találkozom. Ilyenkor a szokásos protokolláris kérdések egyike, hogy mivel foglalkozom. Erre gyakran válaszolom azt magamban, mert hát furcsán néznének, ha hangosan mondanám, hogy kutakodom az Isten országában. Mert hiszen nap mint nap fedezek fel újabb és újabb csodákat, történeteket, amelyek mind az ő országának létezéséről, valóságáról tesznek bizonyosságot.

Néhány héttel ezelőtt a feleségem mutatott egy tankönyvet, melynek az egyik fejezetében volt egy fénykép, rajta alpesi táj hegyekkel, zöld völgyekkel, erdővel, ragyogó napsütés, és néhány szép, alpesi típusú faház, muskátlikkal a teraszán. Nagyon idilli kép. A feladat, amiről beszélni kellett a kép kapcsán, az volt, hogy te milyennek képzeled el az Isten országát. Nagyon izgalmas kérdés ez, egész istenképünk benne lehet a válaszban.

Hajlamos az ember ilyen idillinek, természetközelinek elképzelni azt. De ha csak úgy képzeljük el az Isten országát, mint ahol gazdagság és szépség van, ahol az Úristen ringatja a civilizált emberiséget, akkor megfelelünk a legfontosabb dologról, ami meghatározza az Isten országában való létet. Ez pedig az Isten és az ember kapcsolata. Isten országát nem a földrajzi hely, nem a gazdagság, nem a szépség határozza meg, de még nem is a társadalmi státuszunk, hanem az Istennel való kapcsolatunk. Isten országát megtapasztalhatod a mindennapok egyszerűségében és valóságában, mert nem a külsőség a fontos, hanem az Istennel való kapcsolatod.

Jézus azt mondja: „Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket, és ne akadályozzátok őket, mert ilyeneké az Isten országa” (Lk 18,16).

Kedves testvérem, ha számodra megadatott a gyermekáldás, akkor gondolj azokra az első hetekre, hónapokra, arra a szoros kötődésre, ami csak az édesanya és újszülött gyermeke között volt. Amikor félt, megijedt, éhes volt, vagy fájt valamije, édesanya, te voltál az egyedüli személy ezen a kerek világon, akinél megnyugodott, megvigasztalódott, akinek a kebléből jól lakhatott. Mert te jelentetted számára a biztonságot, a védelmet, az életet.

Hát így tessék elképzelni az Istenben bízó ember kapcsolatát a Teremtővel. Ilyen szoros szeretetben, bizalomban, védettségben. Ahogy a csecsemő tudja, hogy édesanyja számára a védelem, a biztonság, az élet, úgy tudja az Istenben bízó ember, hogy Isten az ő életének a gondviselője, aki védelmezi, megtartja, és gondját viseli.

Csakhogy a gyermek felnő, kamaszodik, serdül, és szembemegy a szüleivel, szembe megy Istenével, mindent megkérdőjelez. És ebben a keresésben egyre

többen nem találják meg sem helyüket a világban, sem Istent. És a tragédia ebben az, hogy az ember nemcsak az Istennel kerül ellenséges viszonyba, nemcsak Istennel fordul szembe, hanem embertársával, sőt önmagával is. Lelkünk tele van választófalakkal, ellenségeskedéssel, előítéletekkel, ítélkezéssel, irigységgel, elutasítással stb. Sokszor ezekkel bástyázzuk körül magunkat, ezekkel védekezünk, támadunk, de ezektől a lelki falaktól szenvedünk a legtöbbet. Emberként kerülhetünk olyan élethelyzetbe, amikor mindenről lemondunk, mindent feladunk. Ezzel szemben Ézsaiás prófétánál olvashatjuk: Ha mások megfélekednének is, én nem feledkezem meg rólad! – mondja az Isten (Ézs 49,15).

Olyan szép a mai példázatunk képe: az Isten nem feledkezik meg rólunk, ünnepelni hív, közösségbe hív magával, egy asztalhoz. Helyre akarja állítani azt a bizonyos gyermek-édesanya kötődést. Mire hív? Vacsorára.

Kedves testvérek, a neves magyar gyerekpszichológusok mindegyike arra figyelmeztet, és azt hangsúlyozza, hogy a túlzásfolt, az idő és az odafigyelés hiányában szenvedő hétköznapiakban legyen meg az a minimum egy közös étkezés, amikor a család minden kütyüt kikapcsol, telefont, tévét, táblagépet, rádiót stb., és a vacsora ideje alatt a teljes figyelmüket egymásnak szentelik. Ranschburg Jenő mondta mindig kedvesen, felejtjük el azt a mondást, hogy a magyar ember evés közben nem beszél. Mai világunkban nincs más idő arra, hogy meg nem osztott figyelemmel együtt legyen a család, amikor el tudjuk mesélni az aznap történeteket, amikor a gyermekek megoszthatják, mi is történt velük aznap. A mai embernek ezt meg kell tanítani, erre fel kell hívni a figyelmét, pedig ez évezredek óta itt áll előttünk példaként a Szentírásban. A Bibliában a vacsora, közös étkezés a legbensőségesebb idő, a legértékesebb együttlét azokkal, akiket szeretünk. A vacsora a bizalmas együttlét ideje, a megosztás ideje. Mert nemcsak néhány jó falatot osztunk meg ilyenkor egymással, hanem a figyelmünket is.

Jézus az úrvacsora gyakorlatát is vacsora keretében hagyományozta ránk. Asztalához hív minket, hogy megossa velünk az isteni szeretetet, az életet, hogy kenyeret együnk az Isten országában. A ház ura, olvastuk, elküldte szolgáját a vacsora idején, hogy mondja meg a meghívottaknak: Gyertek, mert már minden kész!

A régi időkben kétszer is meghívták a vendégeket a vacsorára, ünnepre. Egyszer jóval az esemény előtt, másodszor a napján, amikor már levágták az állatokat, elkezdtek sütni-főzni a lakomára, amikor úgy álltak, hogy már minden kész.

Mit is jelent az, hogy minden kész?

Felgyorsult világunkban nagyon is jól tudjuk, és mérhetetlenül értékeljük a minden kész ajándékát egzisztenciális vonatkozásban. Hogy egy hosszú, munkás

nap végén vagy egy hosszú utazás után mit is jelent a finom kész étel, ami ott gözölög az asztalon, és nem te kellett megfőzned, vagy amikor a feltornyosult munkád egy részét átvállalta valaki, a kupacban álló vasalatlan egyszer csak eltűnik, vagy mit is jelent a megetetett, megfürdetett gyermek. Sokszor, lehet, fel sem fogjuk, milyen jó, hogy kapjuk, kaphatjuk a minden kész ajándékát a szülőktől, nagyszülőktől.

De nézzük csak meg, mit jelent a minden kész ajándéka isteni vonatkozásban!

Azt, hogy Isten gondviselésében jövünk világra, és ezt a gondviselést bírjuk egy életen át. Isten országa nem megfigyelést követően jön majd el valamikor a jövőben, mert már jelen van. Benne élünk. Egyesek szerint a magyar bibliafordításoknak van egy alapvetően rossz iránya, ami ezt a témát illeti. Az „ország” megtévesztő fordítás. Az ország ugyanis egy térben behatárolható területet sejtet, attól függetlenül, hogy ennek az országnak hol akarnánk meghúzni a határait. De az a héber kifejezés (malkút), amelynek görög megfelelőjét az „országgal” fordítják magyar nyelvre, azt jelenti, hogy „országzás, uralkodás, uralom”, vagyis nem a felségterületet, hanem magát az uralkodás tényét jelöli. A cselekményt.

Jézus Isten országzására való tekintettel hirdetett egy teljesen új életvitelt, amelynek alapdokumentumát a hegyi beszédben s az evangéliumok tanításában olvassuk. Mintha azt mondaná: a jézusi tanítás megélésében válik nyilvánvalóvá az Isten országzás a földön.

Aztán váratlan fordulat következik a történetben: a meghívottak, hivatalosak nem akarnak eljönni. S miután a meghívottak kifogást találva visszautasítják a meghívást, a ház ura elküldi szolgáját a város tereire és utcáira, hogy a szegényeket, csonkabonkákat, vakokat és sántákat gyűjtse össze. És mikor a szolga jelenti, hogy még így is van hely, akkor elküldi szolgáját az utakra és sövényekhez, azaz a vándorokhoz, jövevényekhez, idegenekhez, a pogányokhoz.

Mit jelent ez? Az Isten országát vagy országzását az éli, aki benne van. Nem számít, hogy kaptál rá meghívót vagy sem, van vízumod vagy sem, az számít, hogy megéled-e. Lehet, hogy megkeresztelték és kereszténynek vallod magad, de mit sem ér, ha nem a jézusi eszme járja át életed és cselekedeteid. Isten országzás ott van bennetek, közöttetek.

Fontos kiemelni, hogy többes számban szerepel a bennetek, és nem benned. Bennetek/közöttetek azt jelenti, hogy Isten országzás mindig ott van, ahol vagytok. Nem egy másik helyen, és nem egy másik időben. Hogyha valaki Isten országának a jeleit keresi, akkor az egyház nem háríthat. Az, hogy ez látható-e vagy sem, azon múlik, hogy van-e jézusi tanítás szerinti élet.

Mai világunkban naponta több tíz meghívást is kaphatunk különböző eseményekre. Lehet, hogy most ebben a pillanatban is úgy vagytok jelen, hogy párhuzamosan több eseményre is mehettetek volna. Mégis: ti ezt választottátok. Nem kerestetek kifogásokat, habár megtehettétek volna, nem pihentetek 11-ig az ágyban, megtehettétek volna. Ma mindannyian az Úr napját helyeztétek az első helyre azért, hogy megálljatok a forrásnál. Hogy feltöltsétek lelki tarsolyotok, hogy frissítsétek fel hiteteket, a keresztyeni lendülethez erőt merítsetek.

Mert bizony a mindennapokban sokszor észrevétlenül elapad a jézusi lendületünk, dinamikánk. Felborul a lelki egyensúly az életünkben, a sok hajtás életünk egészséges sorrendjét borítja fel.

Nem tudunk szeretteink örömeért dolgozni, a mindennapok igáját húzni, ha saját lelkünknek nincs öröme, nincs vigasza, ha az Úristen ölében nem tudunk megpihenni, feltöltődni szeretettel, mint egy gyermek. Akkor tudsz egészséges lelkű ember lenni, ha te személyesen jól vagy, ha van egy hely, ahol rendszeresen fel tudod tölteni lelked lemerült elemeit.

Ez a hely pedig az a szoros bizalmi közelség, ami csak az Isten tenyerében van.

Mindenkinek van valami kifogása, hogy miért nem jár templomba. Ahhoz, hogy ezek a kifogások ne váljanak állandóvá, abban templomi közösségeinknek is feladata van. Mert az is nagyon fontos, hogy vagyunk-e mi olyan közösség, ahova vágyakozva megy az Istent kereső, vele találkozni akaró hívő. Bennünk lakik-e az öröm, fel tudjuk-e mutatni az Isten örömét, visszatükrözzük-e az örömet, ahogy Jézus arcáról visszatükröződik az Isten fénye? A jelent éljük, vagy csak a hagyományt ápoljuk? Fel tudjuk-e mutatni, hogy Isten uralkodik? Ott vagyunk-e, jelen vagyunk-e a betegek mellett, a nélkülözők mellett, az igazságért küzdők között? Jelen vagyunk-e a világban, és visszatükrözzük-e a világnak Isten-képmáságunk?

Testvéreim, legyünk, váljunk olyan közösséggé, ahol jó lenni, ahol jó érzés együtt ünnepelni az Úr napját, ahol öröm együtt növekedni hitben és remény-ségben. Erősödjünk olyan közösséggé, amelyik Isten népeként jelen van a világban, és az Isten országát keresőknek fel tudja mutatni az ő uralkodásának a jeleit!

Boldog az, aki kenyeret eszik az Isten országában! Adja az Úr Isten, hogy ezt a boldogságot, ezt az örömet mindannyian megéljük! Ámen.

Koppándi Botond Péter

Keressük a P-faktort¹

Amikor Jézus Kapernaumba érkezett, odament hozzá egy százados, és kérte őt:

Uram, a szolgám bénán fekszik otthon, és szörnyű kínjai vannak.

Ő így szólt hozzá: Elmegyek, és meggyógyítom.

De a százados ezt felelte: Uram, nem vagyok méltó arra, hogy hajlékomba jöjj, hanem csak egy szót szólj, és meggyógyul a szolgám.

Mert én is hatalom alatt álló ember vagyok, nekem is vannak alárendelt katonáim. És ha azt mondom az egyiknek: Menj el! – akkor elmegy, és a másiknak: Gyere ide! – akkor idejön, vagy ha szólok a szolgámnak: Tedd meg ezt! – akkor megteszi.

Amikor Jézus ezt hallotta, elcsodálkozott, és így szólt az őt követőkhöz: Bizony mondom nektek, senkiben sem találtam ilyen nagy hitet Izráelben.

De mondom nektek, hogy sokan eljönnek napkeletről és napnyugatról, és asztalhoz telepednek Ábrahámmal, Izsákkal és Jákóbbal a mennyek országában; akik pedig a mennyek országa fiainak tartják magukat, kivettetnek a külső sötétségre, ott lesz majd sírás és fogcsikorgatás.

A századosnak pedig ezt mondta Jézus: Menj el, és legyen a te hited szerint. És meggyógyult a szolga még abban az órában. (Mt 8,5–13)

Évről évre július derekán érdekes jelenet ismétlődik meg a Protestáns Teológiai Intézet falain belül. Fekete-fehérbe öltözött ifjú lányok és nyalka legények feszül-

¹ Elhangzott 2019. június 30-án, a 6. éves unitárius teológiai hallgatók ballagási ünnepségén, a kolozsvári belvárosi templomban.

ten álldogálnak a folyosón, egy-egy halk imát mormolnak el, vagy magukban ismételtetik a kátét, és arra várnak, hogy belépjenek a híres 3-as tanterembe, hogy „előadhassák művészetüket” – azaz beszéljenek személyes motivációjukról, ami idehívta őket, számot adjanak biblia- és kátéismereteikről, elmondják kedvenc versüket, egyházi éneket és népdalt énekeljenek, és hangosan olvassanak fel egy-egy kijelölt szöveget.

A másodszer/harmadszer érkezők így biztatják a novicéket: Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel, mert – mondják – odabent négy szigorú tekintetű, marcona férfiú, az X-faktor zsűrijét is megszégyenítő árgus szemekkel azt lesi, hogy alkalmasak vagytok-e Isten országa munkásaivá lenni.

Amit e jóindulatú bennfentesek nem látnak, az az, ahogyan e négy „zsűritag” készül ezekre a találkozásokra, persze, ki-ki vérmérséklete szerint. Bármennyire is hihetetlenül hangzik, évről évre imáinkban azt kérjük: Ó, Uram, küldj újabb munkásokat a te aratásodba, küldj ügyes, talpraesett, értelmes, lelkes, hívő és hiteles fiatalokat a Te szőlősödbe, küldd el az Egyházba az újabb Balázs Ferenceket, Gellérd Imréket, az újabb Deák Bertákat...!

Amit talán sokan nem tudnak: minden felvételizőbe próbáljuk belelátni a jövődöbeli lelkészcollégát, megpróbáljuk fölfedezni a későbbi tanártársat, vagy megpróbáljuk meglátni a püspökpalántát. Abból indulunk ki, hogy minden közlegény táskájában hordozza a marsallbotot, és így szoktuk ezt mondani: keressük az aspiránsokban a „P-faktort”, azaz a teológusjelöltekben megpróbáljuk meglátni a papot, a prédikátort, a püspököt, a professzort vagy éppen prófétát, aki majd hatévnyi kemény munka után az unitárius egyház szolgálatába állítja magát.

Lehet, hogy fellengzősen hangzik, de volt egy tanítómesterünk, akitől megpróbáltuk ellesni ezt a látásmódot. Igaz, ő nem a P-, hanem inkább a H-faktort kereste az emberben: a hitet, a hűséget, a hivatást...

Nem sokkal a hegyi beszéd elmondása után, Kapernaumba, a Genezáreti-tó nyugati partján fekvő zsidó városba ment. A település a megszálló római hadsereg irányítása alatt állt, és a mintegy száz katonának volt egy parancsnoka, értelemszerűen egy római százados, centurio. Minden bizonnyal hallott már a nagynevű gyógyítóról, Jézusról, aki az evangéliumok tanúsága szerint ekkor már negyedszer ment Kapernaumba, mert a leírás szerint elébe ment, és azt mondta: „Uram, a szolgám bénán fekszik otthon, és szörnyű kínjai vannak.” Ezt hallván, Jézus erre így felelt: „Elmegyek, és meggyógyítom őt.” De a százados erre alázattal ezt felelte: „Uram, nem vagyok méltó arra, hogy jöjj, hanem csak egy szót szólj, és meggyógyul a szolgám.” Jézus elámult ekkora hit láttán, és így szólt kíséreihez: „Bizony, mondom néktek, senkiben sem találtam ilyen nagy hitet Izráel-

ben!” A századosnak pedig ennyit mondott: „Menj el, és legyen a te hited szerint!” És meggyógyult a szolga még abban az órában!

Testvéreim, rendkívüli dolgok mennek végbe ebben a történetben! Gondoljunk csak bele: az egyik főszereplő, a római százados, az elnyomó hatalom képviselője – a zsidók szemszögéből „pogány”, tehát „tisztátalan”, és ennek ellenére alázattal járul Jézus elé, mert szolgája – nem Švejk-szerű tisztiszolgája, hanem rabszolgája! – gyógyulását akarja, akiben ő látja az E-faktort, amennyiben látja benne a nagybetűs Embert, hiszen emberszámba veszi őt!

És Jézushoz fordul, mert látja benne a Gyógyítót! Érdekes az érvelése: *én is hatalom alá vetett ember vagyok, nekem is vannak alárendeltjeim, tudom, hogy mit jelent a hatalom; ha egyik szolgálómnak azt mondom: menj ide! – oda megy, a másiknak: menj oda! – megteszi!* De látja, hogy Jézus hatalma más, mert ez felülről jön, az Atyától – és ő emiatt hisz Jézus gyógyító erejében, olyannyira, hogy meggyőződése, hogy Jézusnak el sem kell mennie az ő házához!

Drága barátaim, tudni kell, hogy műfajilag ez egy gyógyítástörténet. Máté evangéliumánál ennek egyértelműen az a szerepe, hogy rámutasson arra, hogy Jézus a zsidó messiás, ő Dávid fia, ő Ábrahám fia (Mt 1,1), akinek Isten a gyógyítás hatalmát adta, és aki egyaránt küldetett zsidókhoz és pogányokhoz, aki arról az Istenről tesz bizonyosságot, akinek egyértelműen nagyobb ereje van, mint a római vallás összes istenségének együttvéve! A történetben a római százados olyan, mint egy dráma szereplője, akinek ugyan hűsz fejezettel később kellene színre lépni, de már megjelenik az első felvonásban, hogy jelezze: a Jézusról és Istenről majd bizonyosságot tevő egyháznak olyan erős hite kellene legyen, ami gyógyításra is képes (Thomas G. Long)!

A történet értelmezése igen széles körű. Évszázadokon keresztül vitáztak a csodákat feltétel nélkül elfogadók túlzó racionalistákkal. Mi, unitáriusok inkább az utóbbiakhoz tartoztunk, de a 21. században talán kiléphetünk végre ebből a tagadó álláspontból, és árnyaltabban fogalmazva azt mondhatjuk: a csodálatos gyógyulás Isten hatalmában áll! A bibliai csodatörténetek azért jöttek létre, hogy Isten hatalmát és erejét mutassák. Nemrégiben egy konferencián egy agydagagnat-eltávolításon átesett holland református lelkészársam mondata érintett meg ezzel kapcsolatosan, aki azt mondta: „Kissé szkeptikusan szemléled a bibliai csodákat és gyógyulástörténeteket, amíg aztán egyszer csak megbetegszel, és attól fogva már személyessé válik a kérdés, és utána már feltétel nélkül hiszed: Istennél minden, tehát a csodás gyógyulás is lehetséges!”

Így tehát ebben a történetben számomra a gyógyulás ténye nem kétséges, de mégis, a legfontosabb benne az, hogy a római százados meglátta szolgájában az Embert, érette Jézus segítségét kereste, aki a maga nemében szintén meglátta

benne a gyógyulásba vetett erős hitet! Így válik számomra a történet központi üzenetévé ez a látásmód: „Bizony, mondom néktek, senkiben sem találtam ilyen nagy hitet Izráelben”, „Menj el, és legyen a te hited szerint”.

Merem állítani: ez a látásmód meghatározó számunkra a teológiai intézetben is! Évről évre az Úristen meglátja néhány fiatalban a hitnek és a hivatásnak csíráját, és ennek hatására beindul a gondviselés csodálatos gépezete:

Van, aki azért jön a teológiára, mert személyes hívást kap Istentől: menj Kolozsvárra, pallérozd elmédet, műveljed lelkedet, tedd próbára hitedet!

Van, aki közvetett elhívásban részesül – otthoni gyülekezete szelíd szavú papjában látja meg a lelkészt, Isten emberét, aki jellemében sziklaszilárd, erkölcsében feddhetetlen, tetteiben következetes –, és ennek hatására mondja: ilyen szeretnék lenni!

Van, akit a kollégiumainkban csap meg a hivatás szele – példamutató vallás-tanárok, fanatikus iskolalelkészek szemében látja meg a tüzet, és mondja: ezt akarom én is!

És van, akit az ifjúsági mozgalom varázsol el, és szippant magába – ő az egy-letes vezetőkben és a közösségekben látja meg Isten arcát, vonzza az egylet szellemisége, a „váltuk meg a világot, de most!” érzete, és ennek hatására mondja ki: lelkész akarok lenni, közösséget teremtő és építő kovásza erdélyi magyarnépeknek!

És ezek a fiatalok megérkeznak Kolozsvárra, átpréselik magukat a szűrőn, nem akadnak fenn a rostán, és hat évet (legalább!) kapnak arra, hogy teológiai hallgatókból teológussá, az „Istenről szóló beszéd” hiteles művelőivé váljanak. Az a tapasztalatom, hogy ez a hat év attól függ, hogy ők mit látnak meg a teológiai intézetben:

Aki a „papipari intézetet” látja, az később az egyházban is csak az intézményt látja.

Aki „fohászati kombinátként” tekint rá, annak minden gépies lesz: órára kell járni, vizsgázni kell, légációba kell menni...

De aki a teológiai intézetben a lelki-szellemi-hitbéli fejlődésének szentélyét látja meg, abból kiváló lelkész lesz, mert sosem szűnik meg tanulni.

És aki Kolozsvárban és a KPTI-ben az örök szövetségkötések fellegrárát látja meg, az megtanulja, hogy ebből a szövetségből egy egész életen át lehet táplálkozni.

Meglátásom szerint teológia az a hely, ahol az Istentől kapott tehetséget és otthonról hozott készségeket lehet a fejlődés szolgálatába állítani! A teológia az a hely, ahol meg lehet tanulni úgy prédikálni, hogy attól az emberek lelke megemelkedjék! Ahol meg lehet tanulni a Bibliát úgy értelmezni, hogy benne élet-

helyzeteinket a keresztény hitgazságok fényében szemléljük; az a hely, ahol az egyháztörténet ismerete a múltbeli dicsőség és a bukások helyes értelmezéséhez szükségeltetik; ahol a megfelelő erkölcstani útmutatás az unitárius tanösvény meglegeléséhez vezet el.

Kedves testvéreim, ma három olyan fiatalot bocsátunk útjára (kettő itt van, a harmadik a minap adott életet egy egészséges fiúgyermeknek), akik az iménti folyamatokon már túljutottak. Mi hat év után három értelmes, talpraesett, egészséges hitű ember látunk bennük. Editke, te a Homoródmáson majd' 50 éven át szolgáló, a tegnap eltemetett Bencző Dénesben láttad meg az igazi lelkészt; Ilona, téged a vallásórákon hallottak, és a fiatal egyletes Rácz Norbert személyisége varázsolt el; Heni a székelykeresztúri kollégium két tanárában, Lakatos Sándorban és Andrási Benedekben látta meg a követendő példát! Köszönjük szüleiteknek, akik a nagybetűs Gyermeket látva meg bennetek, az elmúlt években ránk is bíztak minket!

Most, a nagybetűs Élet kapujában, megnyugodva mondom: annak idején, jól látszott bennetek a P-faktor! De bátorkodom Luthert egy kissé átírni, és azt mondani: *Sola congregatio facit theologum*, azaz *A teológust csak a gyülekezet teszi lelkésszé* (Luther így mondta: „*Sola experientia facit theologum*”). És az, hogy milyen lelkész is lesz valakiből, attól is függ, hogy ő maga mit lát bele az emberekbe.

Amerikában egy keresztény felekezet nagypapi vizsgáján a bizottság legidősebb tagja minden alkalommal feladja a vizsgázónak a feladatot:

- Nézzen ki az ablakon! Mit lát?
- Embereket látok!
- Milyen embereket lát? Kérem, írja le őket teológiailag!

A tapasztalat az, hogy a hallgatók kétfajta választ adnak. Van egy csoport, amelyik hebegve mondja, hogy teológiailag az utcán levő emberek bűnben fongantak, és arra várnak, hogy mi, lelkészek eljuttassuk hozzájuk Jézus megváltó evangéliumát. És van egy másik, amelyik azt mondja:

– Teológiai értelemben az az ember Isten gyermeke, akiben van elég hit ahhoz, hogy Isten gondviselésében bízva élje emberi életét.

– Teológiailag mindkét válasz helyes – mondja az idős bizottsági ember –, de az a tapasztalatom, hogy a második választ adókból lesznek a jobb lelkészek!

Kedves végzősök, a történetben van egy rész, ahol Jézus így méltatlankodik: „De mondom nektek, hogy sokan eljönnek napkeletről és napnyugatról, és asztalhoz telepednek Ábrahámmal, Izsákkal és Jákóbbal a mennyek országában; akik pedig a mennyek országa fiainak tartják magukat, kivettetnek a külső sötétségre, ott lesz majd sírás és fogcsikorgatás.” Ne aggódjatok, ez nem rátok, hanem

az „önjelölt prófétákra” vonatkozik! Számunkra egyértelmű, hogy a felvételi idején ti voltatok a római százados, akiben mi kerestük a P- meg a H-faktort. Meggyőződésem, hogy a majdani gyülekezeteitek tagjai is, amikor majd megismernek titeket, látni fogják bennetek a papot, és érezni fogják a hitet is! De jó lelkészekké akkor váltok, amikor ti magatok megtanuljátok azt a látásmódot, aminek birtokában híveitekre nézve, ezt tudjátok mondani: „Bizony, mondom néktek, senkiben sem találtam ilyen nagy hitet Erdélyországban!”

Addig is, mi mondjuk nektek: Editke, Ilus, Heni! Menjetek el, és legyen a ti hitetek szerint! És akkor – hiszem! –, ilyen lelkészekkel az egyház is meggyógyul még ebben az órában! Ámen.

KÖNYVSZEMLE

KELEMEN Lajos: *Napló. I. (1890–1920)*, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 871 p.

Más a történelem és más a napló. A történelem egy korszak eseményeit igyekszik adatszerűen számba venni, s lehetőleg pártatlanul bemutatni, értelmezni. A napló viszont egyetlen ember szemszögéből mutatja be a történeteket, s teret nyit az egyéni nézeteknek, kommentároknak. Mi több, a történelemnek az egyéni életsorsra gyakorolt hatását is megismerhetjük. Persze, sok függ attól, hogy ki írja a naplót. Menyire áll az események középpontjában. Cselekvő vagy az eseményeket csak passzívan elszenvedő személy az illető. Még különösebb a helyzet, ha olyan személy vezeti a naplót, aki maga is történész. Több, megelőző évszázadokban írt naplót ismer, valamelyes fogalma van a naplóírás – íratlan – szabályairól, és a fennmaradó szöveg esetleges forrásértékéről.

Mindezek a gondolatok felmerülhetnek, mikor kézbe vesszük Kelemen Lajos naplóját, s arra keressük a választ: miért írta, kiknek írta, mit örökít meg benne, s mit is tanulhatunk belőle. Jóval a naplóírás abbahagyása után, amikor már maga sem tudta, mit írt meg abban fiatal koráról, a kórházi betegágyon ismét nekifogott összegezni

ifjúkora emlékeit, akkor kifejezetten testvérei gyermekei számára. Ez a cédulákból összerakott visszaemlékezés még 1988–89-ben megjelent a *Keresztény Magvető* hasábjain, majd 1993-ban önálló kötetben: *Születtem Marosvásárhelyt* (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság). A most közzétett *Napló*nak nincsen címettje, s első feljegyzéseit a maga számára, főleg emlékeztetőül írta. Később, magányosságában már partnerévé vált a napló, olyanokat jegyzett le benne, amiket nem volt kienek elmondania. Néha valóságosan gyónás hangulata van a szövegnek. S már a világháború ideje alatt kezdett rájönni, hogy naplója kordokumentum lesz, egy nemzedék szenvedéseinek a tükre. Ezt még jobban hangsúlyozza az, hogy az 1940-es évek végén átjavította a szöveget, s végrendeletében is hagyatkozott megőrzési helyéről és használatáról. A mai olvasó számára ez a szöveg a 20. század első felének egyéni sorshoz kötött történetét nyújtja. Közelebbről Marosvásárhely és Kolozsvár történetét, tágabban véve egész Erdély kálváriáját.

Kelemen Lajos hagyatékának külön története van. 1963-ban bekövet-

kezett halálakor a tanítványok írásait, könyveit az unitárius egyház levéltárába menekítették, remélve, hogy ott megmarad a jövőnek, s idővel kutatható lesz. További sorsát e sorok írója Erdő Jánostól hallotta, s 2013-ban dokumentumok alapján Kovács Sándor is megírta az Erdélyi Múzeum hasábjain. Az akkori kommunista hatalom minden írománytól félt, mindent ellenőrizni akart. Kelemen Lajos hagyatékában is veszélyes dokumentumokat véltek rejtőzni. Ezért az azonosítható hagyaték nagy részét – az egyházi főtisztviselők közreműködésével – a Szekuritáté elkobozta, átvizsgálásra elszállította az Állami Levéltárba. Némi erélytelen visszaszerzési kísérlet után az egyház s a tanítványok is napirendre tértek a hagyaték elvesztése fölött. Az 1980-as években azt sem tudták, hogy hol is őrzik a hagyatékot, egyáltalán Kolozsvárt található-e még, nézte-e át valaki, s vajon megtörtént-e minősítése. Az 1990-es évek végén kelt híre, hogy az Állami Levéltár kolozsvári fiókjában megvan a hagyaték, sőt rendezett, s így kutatható is. Az 593-as számot viselő „Fond personal Lajos Kelemen” elnevezésű állag a 968-as leltári számot viseli. 1987-ben érhetett véget beszámozása, mert ekkor történt nyilvántartásba vétele. Akkor írták rá katalógusára minősítését is: SECRET (titkos). Az 1990-es években számos addigi titkosnak tekintett anyagot felszabadítottak, így vált közkinccsé ez az óriási hagyaték. Nem kevesebb, mint

131 tételből áll. A *Napló* két köteget tesz ki: 40. sz. (1894–1925); 41. sz. (1926–1938). A levelezés ennél sokkal terjedelmesebb besorolású: a kapott levelek a 77–102., a küldöttek a 103–104. sz. kötegekbe vannak besorolva. Ebbe a hatalmas anyagba azóta sokan belelnéztek, innen-onnan adatokat emeltek ki, részleteket másoltattak le. Minden bizonnyal legjobb ismerője, feldolgozója azonban Sas Péter lett, aki Kelemen Lajos pályamódosulásából írta doktori disszertációját is. Sikerült lemásoltatnia a *Napló* és a levelezés hatalmas mennyiségű szövegét, s ezek közzétételét is tervbe vette. A *Naplót* már évekkel ezelőtt sajtó alá rendezte, s a levelezés I. kötete is korábban megjelent. A *Napló* – bizonyára nagy terjedelme miatt is – pár évig kiadásra várt, míg aztán az Erdélyi Múzeum-Egyesület vállalkozott megjelentetésére. 2018 márciusában jött ki a sajtó alól az I. kötet, s 2019-ben a II. kötet is megjelent.

Az I. kötetbe az 1890–1920 közötti feljegyzések kerültek. Az első évekről csak aprólékos útleírások maradtak fenn, a tulajdonképpeni napló 1894 októberében indul, de a feljegyzések nagyon hézagosak 1898-ig. Ekkor már rendszeressé válnak a feljegyzések: havonta több alkalommal is írt naplójába Kelemen. Az 1900-ra, 1901-re és 1902-re szóló bejegyzések hiányoznak: vagy el sem készültek, vagy valaki kiemelhette őket, s most lappanganak. Ugyanez a helyzet az 1910–1913 közötti idő-

szakkal. A kötet összeállítója ide beiktat néhány levelet, amelyek fényt vetnek a naplói ró ekkori pályaalakulására. Az első hiányzó időszak éppen egyetemi tanulmányi idejének végével esik egybe, pedig igen érdekes lehetett volna véleményét olvasni az akkori diákéletről, a tanárok előadásairól. A második időszakba esik Kelemen családalapítása, kislánya születése, lakásuk berendezése. Elképzelhető, hogy ezekben az években úgy peregték az események, hogy nem maradt idő naplózásra.

A napló első élményrétegének a kirándulások, felfedezőutak leírását tekinthetjük. Ezeket Orbán Balázs hatása alatt, hol édesapja, hol osztálytársa, Nemes Ödön társaságában teszi meg. Főleg Marosvásárhely környékét, majd Maros-Torda és Kolozs vármegye kisebb-nagyobb településeit járják be. Mindenütt a múlt emlékeit keresik-kutatják. A római kőemlékektől a román, gótikus, reneszánsz és barokk faragványokig minden érdeklí őket. A templomok kazettás mennyezetét is leírják. Nemes Ödön tehetséges rajzolóként megörökíti az épületeket, köveket. Itt olvashatjuk Kolozsvár 1894-es leírását, a Házsongárdi temetőben tett séta élménybeszámolóját is. S ezeket az utakat többnyire gyalog, esetleg egy szekérre felkerekedve teszik meg. Nagy újdonságnak számít a bicikli, amellyel már akár a Kolozsvár–Marosvásárhely-utat is végig lehet járni. Valóságos meglepő, hogy valaki már iskolás

korában ilyen öntudatosan készül pályájára. Ezeknek a felfedezőutaknak lesz aztán a folytatása az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) megbízásából végzett kiszállások sora, amikor egy-egy kastély kincseit veszi számba, s főleg levéltári hagyatékok után kutat. Ekkor már főúri családok is fogadják, s többnyire sikerül őket meggyőznie, hogy családi levéltárukat helyezték le-tétbe az EME kolozsvári levéltárába, ahol biztosítják a szakszerű feldolgozást. Ennek nyomán megsokszorozódik a kolozsvári levéltár állománya. S számos olyan, vidéki kastélyokban hányódó anyagot sikerül megmentenie, amely a következő világégek folyamán elpusztulhatott volna.

Másik, ifjúkorától követhető élményrétege a családhoz fűződők. A hat testvér közül ő volt a legidősebb. S így felelősséget érzett testvéreiért. A legkisebb fiú, Miklós neveltetését, irányítását át is vette szüleitől. A nagyszülők, ősök emléke iránt különös tisztelettel viseltetett. Anyai nagyapjának, Csomoss Miklósnak a szabadságharcról szóló történetei nagy hatással vannak rá. Édesanyját is mindig szeretettel említi. Édesapjával, Miklóssal viszont meggyűlik a baja: iszik és adósságokat csinál. A Lajostól törlesztésre küldött pénzt is elissza, családját nyomorban tartja. Mégis, mikor 1917-ben Kelemen Miklós meghal, egyértelműen elismeréssel, tisztelettel ír róla.

Nehezen megy családalapítása. Sok csinosnak tartott lány körül forgo-

lódik, de kis és bizonytalan keresete miatt nem gondolhat házasságra. Azért eljár a bálókba, sőt kitartóan táncol is. Pont a házassága idejére eső évek hiányoznak a naplóból. Később azonban a legnagyobb szeretettel ír feleségéről, Mikó Erzsébetről és hamar megszülető kislányáról, „kicsi Erzsikéről”. 1919-ben így jellemzi párját: „Igazi Mikó-leány. Megértő, önfeláldozó, finom lelkű, jó és hű feleség, s nagyszerű háziasszony, amilyen ma oly kevés van, kivált itt”. Élete talán legnagyobb csapása, hogy 1920-ban, tízévi házasság után elveszti 29 éves feleségét. Az akkori nehéz hónapokról nem is tud beszámolni naplójában. Többé nem nőszül meg, egyedül neveli lányát. A házasság révén rokonságba kerül a bölöni Mikó családdal, amelynek tagjai közül különösen két sógorával, Mikó Imre és Mikó Lőrinc törvényszéki bírókkal tart közeli kapcsolatot. Az utóbbi háborús fogsága idején gyakran megfordul Petőfi utcai házuknál, ahol a feleség, született Zsakó Aranka állandó támogatója.

Tanulmányéveinek élményrétege csak nagyon áttételesen jelentkezik a naplóban. Iskolás korából alig néhány osztálytársáról, az önképző körrel olvashatunk. Inkább jövőjéről elmélkedik. Így az utóbb többször felidézett érettségi vizsgájáról sem számol be, pedig a hagyomány szerint Szádeczky Lajos egyetemi tanár, vizsgabiztos akkori hívása nyomán iratkozik be a kolozsvári egyetem bölcsészeti karára. Az

egyetemi tanulmányok mintha csak mellékesen érintenék, sokkal inkább azt jegyzi le, hogy mit végzett az óralátogatáson kívül. Úgy tűnik, hogy nehezebbé ezek a vizsgák. Az anyagi okokon kívül ezért sem próbált meg doktorálni, s beszámolója szerint a tanárképzési vizsgán is éppen csak átment. A korszak két történészprofesszoráról csak a későbbiek során nyilatkozik. Szádeczky elméjét nem tartja eléggé „mélyen szántónak”. Márki Sándornak néhol a „gerinctelen, ingadozó és alkalmazkodó jellemét” emlegeti, de ugyanakkor a 30. éves tanári évfordulóján a tanítványok egyik képviselője, s kijelenti: „Hosszú, szép, értékes működése méltóvá tette, hogy szeressük, s azt meg is mutassuk”.

Ellentmondásos Kelemen Lajos viszonyulása egyházához és annak kollégiumához. 1895-ben iskolásként arról elmélkedik, hogy vajon a marosvásárhelyi Református Kollégiumban lehet-e mint unitárius az önképzőkör főjegyzője. Ekkor veti papírra: „Én unitárius vagyok, s meggyőződésemmel, hogy vallásom igaz”. Ennek ellenére, mikor a kolozsvári Unitárius Kollégiumnak szüksége van rá, akkor ismételten kéri magát, valósággal elvárja, hogy Gál Kelemen meghívja őt a tanári karba. Így ír: „Ha igazán szükségük lenne, még akkor sem pályáznék, legföllebb felszólítás esetén vállalkoznám. Én nem akarok közöttük keresni boldogulást. Az egyházamat szeretem, s ha szükséges, szívesen állok a szolgálá-

latára, de kunyerálni nem fogok. Nem pályázom senki tanszékére, nincsenek ott aspirációim, nem keresem senki kegyét” (1905). Csak az öreg tanárokat (Benczédy Gergely, Nagy Lajos) emlegeti tisztelettel, a többiekéről mind van kritikus megjegyzése. Az öreg Ferencz József püspöktől és Gál Kelemtől kezdve Boros Györgyön át a fiatalabb tanárokig mindenkiben talál bírálni valót. Márkos Albertet egyenesen a „kártyás, részeges” jelzővel illeti. Gálfi Lőrinc teológiai tanárt nem csak hitetlennek, hanem sivárlelkűnek és kalmárszeműnek minősíti. 1907-ben átlátva, hogy a könyvtárnál rövid időn belül nincs kilátása a hivatali előléptetésre, elfogadja megválasztását a helyettes tanári állásba, azzal a kikötéssel, hogy amint megszerzi a történelem-földrajz szakos diplomát, rendes tanárrá léptetik elő. Mikor a püspöknél jelentkezik a megválasztást köszönni, így fogadkozik: „Igyekezni fogok tőlem telhetőleg én is, méltóságos uram, hogy az Egyház ne csalatkozzék bennem”. Kelemen tízéves tanári pályafutása kétségtelenül nyereség volt az egyházra és iskolájára nézve. Közben az egyházi levéltárosi tisztséget is ő tölti be. Az EME 1908 őszén megválasztja a javadalmazott titkári állásba. Ez anyagi helyzetén is javít, s még szorosabban az egyesülethez köti. Legszívesebben a levéltári munkát végezné, mert a tanítás annyira kifárasztja, hogy már nem marad ereje másra. Különösen nehéz lesz az iskola helyzete a kollégiumépü-

let hadikórházzá alakítása után. A tanítás a Redut épületében folyik, tanárokat kell helyettesíteni. Mikor több óra tartására akarják kötelezni, így fakad ki: „Én felkérve szívesen megteszem volna a tanítványaimért, hogy akár ingyen is tanítsak, de nekem az az egyház, mely velem szemben még eddig csak méltánytalanságot gyakorolt cézári módon, nem fog parancsolni”. A háborús években olyan javaslatokkal áll elő, mint unitárius kislexikon szerkesztése, az unitárius sírok számbavétele vagy egyházi múzeum alakítása. Ezek csak halála után évtizedekkel valósulnak meg. 1918 tavaszán Kelemen Lajos állami kinevezést kap az EME levéltárához, s ezzel távozik a tanári állásból, de kapcsolata egyházával nem szakad meg. 1920 augusztusában szinte egyhangúlag főtanácsai taggá választják.

Meghatározó élményréteg Kelemen a Gidófalvy családhoz fűzi. Szádeczky Lajos ajánlására fogadják fel nevelőnek, s ott is lakhat. Tulajdonképpen a jómódú közjegyző ilyen irányú támogatása nélkül az egyetem sem tudta volna elvégezni. E családba valósággal befogadták, s az ő révükön ismerkedett meg Kolozsvár nagypolgári világával. Gidófalvyt mindig csak tisztelettel emlegette, még naplójában is principálisának nevezi, közjegyző úrként szól róla. Tanítványát pedig később barátjának tekintette. Nyarai egy részét a család dobokai udvarházában töltötte.

Kelemen Lajos azonban az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában talált rá életelemére. Ennek az értékes gyűjteménynek a kezelése az állammal kötött szerződés folytán az EME könyvtárát is felölelő Egyetemi Könyvtár keretében állami tisztviselőkkel történt. Kelemen 1902 januárjában felveszik a levéltárhoz ideiglenes napidíjas besorolásban. Utóbb a könyvtárban kap napidíjas elfoglaltságot. Itteni keresete azonban csak éhbér, amit esetleg dokumentumok másolásával tud kiegészíteni. De családalapításra nem gondolhat. Erdélyi Pál, a könyvtárigazgató jóindulatú vele szemben, mégsem tud előléptetést ígérni. Ezért vált át Kelemen a tanári pályára. Azonban, amikor a levéltárnál megürül egy állás, szívesen tér vissza abba a munkakörbe, ahová szíve is vonzza. Közben mint az EME titkára, az egyesület belső ügyeinek az intézője is lesz. Naplója nem egyszer utal az EME helyzetére. Így különösképpen az EME államosítása és az Esterházy Kálmán halálával megüresedett elnöki szék betöltése körüli viták ismertetése érdekes. Az ekkoriban kifejtett munkássága teszi érdemessé, hogy Erdélyi Pál könyvtárigazgató javaslatára 1917 végén az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjául válasszák. A háború vége felé a könyvtár vezetése egyre inkább átcsúszik Gyalui Farkas helyettes könyvtárigazgató kezébe. Vele is meglehetősen jó viszonyt alakít ki Kelemen, olyannyira, hogy az igazgató unitárius hitre térő fia keresztapjául hívják.

A személyi kapcsolatok minden időben sokat számítanak egy ember lelki világának alakulásában. Kelemen Lajos idejében e kapcsolatoknak a rendi-polgári világ tagoltsága is határokat szabott. Ő nem volt barátkozó vagy mulatós egyéniség. S szegénysége – főleg fiatal korában – gátlásossá tette, amikor módosabb környezetbe került. Iskolás korában Nemes Ödön, később (Gyallay) Pap Domokos évfolyamtársa lett jó barátja. Külön feljegyzi, hogy az egyetemi vizsgákra együtt tanulnak, s ő az első kolléga, akivel összetegeződik. Később a leggyakrabban vele megy esti sétákra. Pap Domokos távollétében Tóth István rajztanár, sőt az egykori osztálytársából lett egyetemi tanár, Réz Mihály is sétálótárs.

Kevés olyan személy fordul meg Kelemen környezetében, akire ne lenne megjegyzést, ne mondana valami rosszat. Az embernek néha az a benyomása támad, hogy az egész világra haragszik. Aztán az illetők halálhírére megenyhül véleménye. Ha csak teheti, elmegy a temetésre, s néhány sorban felidézi az illető személy életpályáját vagy értékeli teljesítményét. Még Erzsébet királyné és Ferenc József király is kap néhány együttérző sort. A személyesen ismert kortársak között szerepelnek gróf Kuun Géza tudós-mecénás, Koncz József és Barabás Ábel tanárok, Persián Kálmán könyvtáros, gróf Esterházy Kálmán EME-elnök, Fekete Gábor főgondnok, Kenessey Béla püspök, Szabó Dénes és Purjesz

Zsigmond orvosprofesszorok, Wass Ottilia grófnő, Pósta Béla és Bochkor Mihály egyetemi tanárok.

A napló legeseménydúsabb és leginkább részletező évfolyamai az első világháború és az azt követő hatalomváltás éveire vonatkoznak. A háború kitörése idejéről nem maradtak fenn jegyzetei. Utóbb már a „kollégiumi kórházat” látogatja, rendszeresen vizslévpapírt és dohányt az oda beutaltaknak. Számon tartja bevonult kollégái sorsát, feljegyzi a halálukat vagy fogságba esésüket. Volt tanítványai hadisorsáról is megemlékezik. Együtt érez a bevonulókkal. Gyűjti a tábori levelezőlapokat és a háború más dokumentumait. Egy kis lelkesedés sem csendül ki soraiból, s már 1916-tól Erdély sorsáért aggódik. 1918-ban meg egyre élesebben tevődik fel a háború kimenetelének kérdése. Ezzel összefügg az EME levéltárának jövője is. Ennek kincseit 1916-ban, a román betöréskor elmenekítették. 1918-ban pedig éppen a hazahozott ládák kicsomagolása folyt. Hitelesen ábrázolja azt a sok lelki megpróbáltatást, amin Erdély magyar lakossága átesett a háború utolsó évében és a román fennhatóság kezdetekor. A szinte napról napra terjedő rémhírek és reménysugarak közt éltek. Gyakoriak az ilyen felsóhajtások: „Isten őrizzen. Borzasztó most élni”. Aztán jönnek az új – egyelőre megszállo – hatalom túlkapásai. 1919. március 19-én veti papírra: „Napokig nem írtam semmit. Lehetetlen is volt. Lelkiál-

lapotom, s a helyzet egymást lehetetlenné tették. Az a vadállati mód, ahogy velünk bántak, kifáraszt, agyongyötör és gyűlölettel tölt el mindenikünket hóhéraink iránt”. Jönnek a szobordöntögetések, házkutatások, kiutasítások. A lakásokba az új hatalom katonatisztjeit, tisztségviselőit költöztetik. Ha nincs elég lakás, akkor foglalnak, s a régi lakos bérelheti a vagonokat a kitelipedéshez. Egyre-másra jelennek meg a hírek a távozó családokról, a sajtó is közli őket. Jól látja, hogy az új hatalom a balkanizálódást hozza magával. S akkor jön az eskütétel dilemmája. Ő nem tétovázik, a gondjára bízott gyűjtemény megőrzéséért itt akar maradni. Igazgatója, Gyalui Farkas is ezt a lehetőséget választja. Megnyitják a Református Tanárképző Intézetet, s Kelemen Lajos órákat kap: diplomatikát és erdélyi történelmet ad elő. Az EME munkába lendítésére is kísérlet történik. S nagy ünnepélyességgel megnyílik a magyar épületekben és felszereléssel a román tudományegyetem. Maga I. Ferdinánd király is megjelent. (Az egyetem azonban csak a király halála után, 1927-ben veszi fel elnevezésébe Ferdinánd nevét.) Egyelőre függőben az EME tulajdonát képező gyűjtemények sorsa, tulajdonjogának elismerése.

Számunkra talán legmeglepőbb a napló vallomásossága, fogadkozások papírra vetése, élelvek megfogalmazása. Már 1894-ben így inti magát: „Szerepet ne vigyek, csakis komoly kér-

désekben. Kisebb dolgokat végezzenek mások, én csak a nagyobbakba szóljak belé”. 1895 októberében így tervezi a jövőt: „Tisztában vagyok életem céljával. Ha isten megsegít, leszek tanár, s megírom a Mezőség leírását, ha pedig nem lehetek: leszek hivatalnok, szerényen meghúzom magam, veszek könyveket, s élek egyedül”. 1898 szeptemberében ilyenforma bűnbánása: „Én az este egy hitvány és hozzám nem illő tréfát engedtem meg magamnak. Végtelenül bánom. Egy perc meggondolatlansága napokig ható kellemetlenséget hozott reám. Szégyellem magamtól, hogy így tettem, s én magam utálom tettemet”. Hogy mit is tett, nem derül ki. Önmagával folytatott harc árán jut arra az elhatározásra, hogy elhagyja a levéltárat és tanár lesz. Így elmélkedik 1907-ben: „Senki sem vethet reám. A könyvtárhoz kutyahűséggel ragaszkodtam. Az igazgatóm mellett kitarítottam. Azonban élnem nekem is kell. [...] Mindenesetre a mai kenyérharcok között Isten kezét látom abban, hogy így juthatok előbbre. Senkinek sem érzem lekötelezve magam a jó istenen kívül. Nem kilincseltem, nem kértem senkitől egyetlen szóval sem pártfogást”. Már boldog családapa, de a feszült viszonyok közt néha feleségére rákiabál, kislányát meg is üti. Aztán ilyenformán tesz valómást: „Délután nagyon ingerült voltam, s türelmetlen és durva kicsi Erzsikém iránt. Mindig bánom, későn”.

Még nagyon sok élményréteg, egy egész történelmi korszak keresztmet-

szete rejtőzik a naplóban. Egy áldozati nemzedék tehetséges tagjának az indulásáról, felkészüléséről harcairól kapunk képet. A következő évek naplói majd bizonyára a beérés, az iskolatevőremtés folyamatát mutatják be.

A kötet bevezető tanulmánya a *Kelemen Lajos és történelmi publicisztikai munkája, a naplója* címet viseli. Valójában egy Sas Péter tollából már többször papírra vetett szép pályarajzot kapunk. A végén tér rá a naplók ügyére, megmaradt évfolyamaira, stílusukra. Külön próbálja tisztázni Kelemen Lajos viszonyulását a zsidósághoz. Erre azért van szükség, mert nem egyszer megvetően nyilatkozik a „zsidó morálról” (Ubi bene, ibi patria – Ahol jó, ott a haza), s később a haza elvesztését is jórészt a fővárosi bolsevista hatalomnak tulajdonítja, amely ugyan csak jórészt a zsidósággal hozható összefüggésbe. Persze, voltak zsidó barátai, akiket becsült, mint például Gyalui Farkas. Sas tanulmánya végén így összegezzük: „Az erdélyi történelem forrásvidékének levelezésekben, emlékiratokban, naplókban megörökített, eredményekben és gyakori megpróbáltatásokban bővelkedő 20. századi időszaka hiteles megismerésében Kelemen Lajosnál alkalmasabb és hitelesebb historikus ciceronét nehezen lehetne találni”.

Már a bevezető tanulmányhoz is 224 lapalji jegyzet csatlakozik. A kötet végére a jegyzetek száma eléri a 4086-ot. A könyvet a rövidítések jegyzéke, a

magyar–román utcanévmutató, Erdélyi helységnévtár, Helységnév- és névmutató, valamint 25 felvételt tartalmazó képmelléklet zárja. Óriási munka lehetett ezt a sok szöveget gépbe vinni, jegyzetelni, hiszen e jegyzetek Marosvásárhely és főleg Kolozsvár egész korabeli világában el akarnak igazítani. Ilyen mennyiségű jegyzetet azonban lehetetlen áttekinteni, kezelni. A sajtó alá rendező hol tájékoztatást vagy éppen pontosítást fűz egyik-másik szöveghez, megállapításhoz, hol utal Kelemen Lajosnak a tárgyról írt részletesebb cikkére, néhol bibliográfiát ad. A legtöbb jegyzet azonban személyekre vonatkozik. Itt már nem tudott rendet teremteni. Tucatnyi esetben a lapalji jegyzet megismétli az alapszövegben szereplő nevet, s utána sem évszámok, sem minősítés. Bizonyára tervezte az adatok beszerzését, de nem talált rájuk, vagy csak úgy felejtette őket. Más esetekben az alapszöveg csak a családnevet tartalmazza. Ha éppen nem több hasonló családnevű személy is szerepel a naplóban, fölösleges minduntalan jegyzetelni a keresztnévet. Akit érdekel, megtalálja a névmutatóban. Meglepő az ilyen típusú jegyzet is: Bartha Miklósné = Bartha Miklós felesége. Aztán a szövegben minduntalan előfordul a sógornő, Aranka neve. (Személyesen jól ismertük.) Csakhogy ő ekkor már nem Zsakó Aranka, mint az tucatnyi jegyzetben előfordul, hanem Mikó Lőrincné (esetleg Mikó Lőrincné Zsakó Aranka). Ezt a rengeteg jegyze-

tet a kiadó egy tisztafej szerkesztője kissé megnyírhatta, összhangba hozhatta volna. Ő bizonyára észreveszi, hogy az írónak minősített Tanács József azonos a három jegyzettel arrébb előforduló gyógyszerész Tanács Józseffel. Avagy Veress Ferenc bőrgyógyászprofesszor nem a hasonló nevű fényképész fia, hanem Veress Sándor mérnöké, s így Veress Endrének is az édes testvére (1915-ben még téves a jegyzet, 1918-ra már helyes a tájékoztatás). És Veress Ferencnek a hasonló nevű, szintén bőrgyógyász fia viselte az ifj. megjelölést. Apró szépség hibák, főleg a kiadót minősítik.

Valószínűleg az elmúlt egy évben nem sokan tudtak egy egész hetet rászánni, hogy elejétől a végéig elolvassák a teljes kötetet. De aki megtette, bosszankodott is eleget: olyan nagy és súlyos a kötet, hogy nem lehet kézben tartani, s az olvasó minduntalan attól fél, hogy egy rossz mozdulattal elszakad a kötés kérge. Bizonyára a kiadó arra gondolt, hogy majd csak egy-egy személyre, eseményre fognak a kutatók rákeresni, s azt az íróasztalon is megtehetik. De így, könyvtárban sem lesz hosszú életű ez a kötet. A szöveggel szembeni bűn 400–500 lapnál terjedelmesebb köteteket kiadni. Ebből az I. naplókötetből is éppen két kötet telhetne ki. Igaz, előállításuk költsége sebb lenne.

Reméljük, a Napló II. kötetében Sas Péter vallomást közöl arról, hány havi vagy évi munkával tudta a levél-

tárból kibányászni és közkinccsé tenni ezt a hatalmas mennyiségű kéziratot. Olyan segédeszközhöz juttatta az erdélyi múlt kutatóit, amelyet nem lehet

többé mellőzni. Talán csak Márki Sándor most megjelenő naplósorozata lesz majd ehhez mérhető.

Gaal György

Halottunk

Bencző Dénes (1929–2019)

Bencző Dénes nyugalmazott lelkész-esperes életének 90., özvegységének 20. esztendejében, június 27-én visszaadta lelkét Teremtőjének. Homoródalmáson született 1929. november 29-én. 1941–1944 között Miskolcon, a Lévay József Református Gimnáziumban tanult ösztöndíjjal. 1950-ben érettségizett Székelyudvarhelyen. Felsőfokú tanulmányait az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán kezdte az 1950–1951-es tanévben, 1954. június 29-én szakvizsgázott, majd ugyanez év július 30-ával kezdődően megkezdte a gyakorló évét a lupény-vulkáni egyházközségben. 1955. június 28-án lelkészképesítő vizsgát tett. 1956. május 1. és 1999. október 1. között, nyugdíjba vonulásáig szülőfaluja lelkészeként szolgált. 1957 decemberében vette feleségül Salamon Terézia lupényi tanítónőt, két leánygyermekük született, Erika és Piroska.

1991–1996 között a Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházkör esperese volt. Hivatásgyakorlása során mindvégig nemzete és népe iránt elköteleződve munkálkodott.

Három, egyházi beszédek tartalmazó kötetet jelentetett meg. *Az utolsó előtti szó* (2000), *Az Isten színe előtt* (2002) és *A két világ határán* (2006) című könyvei legfőképpen szakmai kapaszkodót nyújtanak az utókor lelkészeinek. *A Történetek a Világ közepéből* (2016) című könyve a Homoródalmáson töltött évek alatt összegyűjtött anekdotákat, tréfás események leírását tartalmazza.

Áder János, Magyarország köztársasági elnöke 2018. március 22-én a Magyar Arany Érdemkereszttel tüntette ki Bencző Dénes nyugalmazott lelkészt, aki fél évszázados lelkési szolgálatáért és az erdélyi magyarság körében példaértékű hivatástudattal végzett munkája elismeréseként vehette át a kitüntetést.

2019. június 29-én helyezték örök nyugalomra a homoródalmási temető-kertben, a szertartást dr. Tódor Csaba székelykeresztúri, Szász Ferenc brassói és Nagy László marosvásárhelyi lelkészek végezték.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

ABSTRACTS

Elek Rezi: *Commemorating Sámuel Brassai*

This article presents the remaining tangible legacy of Sámuel Brassai (1797/1800–1897) and memorabilia that commemorate the intellectual legacy of the “last polymath”.

The paper first part assesses the subsisting personal objects of Sámuel Brassai, then moves on to list the fine art works dedicated to Brassai: busts, reliefs, memorial plaques, memorial columns. It next lists schools, associations, and streets bearing his name.

The significance of the study is to honor those who have preserved Brassai’s legacy.

Keywords: fine art, legacy, memorabilia; Brassai, Sámuel

Borbála Lovas: *The Discrete Charm of Saying Farewell: Calvinist Funeral Sermons in a Unitarian Sermon Collection*

Funeral orations by notable Transylvanian preachers marking the death of Zsuzsanna Károlyi (d. 1622), the first wife of Prince Gábor Bethlen, had a rather unexpected afterlives. Published alongside farewell poems in two volumes in 1624, the texts were copied in the middle to the end of the 17th century into a single volume (Manuscript 0636 in the Teleki-Bolyai Library in Marosvásárhely [Târgu Mureș]) by two Unitarian preachers, one identified as János Pákay (a preacher in Kide [Chidea] in the last decade of the century). Though the misshaped volume survives in poor condition, the infrequently studied contents includes a manual for preachers, excerpts, exempla, and sermons by well-known Unitarians (Ferenc Dávid, György Enyedi, and János Thordai), borrowed material from their Calvinist equivalents (István Melotai Nyilas, András Gyöngyösi, János Keserűi Dajka, József Gönci, János Szikszai Hellopoeus), and, strikingly, altered sermons that originated from the 1624 volumes. While János Pákay retained the original use of the material, adapting it for his own funeral sermon, his inventive fellow minister reused one to say farewell to his congrega-

tion after four years of service, moving from Tordatúr [Tureni] to Sinfalva [Cornești]. Marginal notes and explications at the end of the sermon reveal the preacher's disappointment that the people of Tureni were not as pious as expected. Study of the multiple contexts of the funeral sermons show a wider view of the 17th century textual universe from the elite court to the countryside congregation, and from the written (and printed) word to the spoken sermon.

Keywords: manual for preachers, seventeenth century textual universe, Unitarian funeral sermon, unknown minister, Teleki-Bolyai Library

Áron Szatmári: *God, Angel, Christ. Variations on Psalm 8.*

Imre Újfalvi (? – early 17th century), editor of the 1602 Calvinist hymn book, published Miklós Bogáti Fazakas's (1548–1592/early 17th century), Psalm 8., although the preface to the hymnal suggests that Újfalvi was not aware of Bogáti's *Psalterium*. Presumably, the source of the text is a sixteenth-century Unitarian hymnal that is no longer extant, and this article provides new evidence for this opinion.

Based on the textual variants of Bogáti's Psalm 8., there was a common original source on which both the Calvinist hymnal and the Unitarian editions relied. Furthermore, Újfalvi even omits a part of the Psalm which had been the subject of fervent theological debates for a long time. Based on contemporary works on theology and translations, it seems that Újfalvi had every reason to omit the part in question, as it does not conform to the theological views of his denomination. This is another argument for the supposition that the original source is a Unitarian text.

Keywords: Psalm Book of David, Antitrinitarianism, Psalterium, theological debate, Unitarian hymnal, Christology; Bogáti Fazakas, Miklós; Újfalvi, Imre

Dávid Szigeti Molnár: *Searching for the Dialogismus of János Szentmártoni Bodó: the Copy of the Lost Book in Szeged*

János Szentmártoni Bodó (†1648), who is sometimes remembered as the first poet celebrating the merits of work, was a Unitarian minister and poet; many biographies have been written about him. This article provides some new details of his life. Szentmártoni Bodó was born in Dicsőszentmárton (Tárnáveni), and his son was born after 1619. János Szentmártoni Bodó was also present at

the 1624 visitation in Aranyosszék, where he wrote most of his works. One of his works, the *Dialogismus* has been lost, only its title is known. This work is about the death and resurrection of Christ. It was printed in 1685 in Keresd (Cris). While there is no extant copy, Lajos Dézsi (1868–1932), the literary historian of the University of Szeged, copied a fragment of the print at the beginning of the twentieth century which survives to this day. Based on this it can be established that *Dialogimus* was written in prose and it is not a dialogue (it looks more like a catechism). This work could have been a lengthy text with considerable literary value. Several parts of the paper suffered severe damage over the years, but fortunately, most of the letters can be inferred. *Dialogismus* was probably not so radical, propagating Socinianism (the most moderate Unitarian tendency), and its printing sheds light on the religious policy of Mihály Apafi the 1st (1632–1690), the Prince of Transylvania.

Keywords: catechism, *Dialogimus*, lost work, minister, poet; Apafi, Mihály the 1st; Dézsi, Lajos; Szentmártoni Bodó, János

STUDII

Elek Rezi Cultul și comemorarea polihistorului Sámuel Brassai	135
Borbála Lovas Predici de înmormântare reformate într-o carte unitariană	153
Áron Szatmári Variații la psalmul al 8-lea	170
Dávid Szigeti Molnár <i>Dialogismul</i> lui János Szentmártoni Bodó.	188

ATELIER

Pál Ács Lăudarea lui Tamás Túri	198
--	-----

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

István Ledán M. Voi sunteți sarea pământului	201
István Ledán M. Mă supăr până la moarte?	206
Attila Vagyas Existența în tărâmul Domnului	212

Botond Péter Koppándi Predică adresată studenților masteranzi	217
--	-----

RECENZII

György Gaal: Lajos KELEMEN: <i>Jurnal. I (1890–1920)</i> , redactat de Péter SAS (Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 2017), 871 p.	223
---	-----

Obituar

Dénes Bencző	233
------------------------	-----

Rezumate	234
--------------------	-----

Indexat de Religious and Theological Abstracts.



Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Elek Rezi Commemorating Sámuel Brassai	135
Borbála Lovas The Discrete Charm of Saying Farewell: Calvinist Funeral Sermons in a Unitarian Sermon Collection	153
Áron Szatmári God, Angel, Christ. Variations on Psalm 8.	170
Dávid Szigeti Molnár Searching for the <i>Dialogismus</i> of János Szentmártoni Bodó: the Copy of the Lost Book in Szeged	188

WORKSHOP

Pál Ács Laudation of Tamás Túri	198
--	-----

SERMONS

István Ledán M. Salt instead of show!	201
István Ledán M. Indignant until Death?	206

Attila Vagyas Being in God's Land.....	212
Botond Péter Koppándi Looking for the P factor	217

BOOK REVIEWS

György Gaal: Lajos KELEMEN: <i>Diary. I. (1890–1920)</i> , ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Society of Transylvanian Muzeum, 2017), 871 p.	223
---	-----

Obituary

Dénes Bencző	233
--------------------	-----

Abstracts	234
-----------------	-----

Indexed by Religious and Theological Abstracts.



Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.